

SLOVENSKÁ REČ

časopis
pre výskum
slovenského jazyka
orgán
Jazykovedného ústavu
Ľudovíta Štúra
Slovenskej akadémie
vied

HLAVNÝ REDAKTOR
Štefan Peciar
VÝKONNÝ REDAKTOR
František Kočíš

REDAKČNÁ RADA

Ján Bosák, Ferdinand Buffa, Ladislav
Dvonč, Ján Findra, Juraj Furdík, Eu-
gen Jóna, Ján Kačala, František Kočíš,
Jozef Mistrík, Jozef Mlacek, Anna
Oravcová, Štefan Peciar, Jozef Ru-
žička

REDAKCIA

813 64 Bratislava, Nálepková 26

OBSAH

V. Blanár, Formovanie lexikálno-sémantickej skupiny výrazov <i>začať/otvoriť súdne konanie, rokovanie, zasadnutie</i>	65
E. Smiesková, Okridlené výrazy a tzv. citátové frazeologizmy v slovenčine	76
M. Pisárčiková, Knižné slová v slovenčine	84
P. Žigo, Účelové vedľajšie vety v predpisovnej slovenčine	92
E. Tvrdoň, Prvý slovenský pokus o toponomastický slovník Uhorska	98

DISKUSIE

J. Ružička, Recipročná syntagma	103
L. Dvonč, Písanie spojovníka v menách typu <i>Jozef Gregor-Tajovský</i>	108
E. Pauliny, Označenie fonologických vlastností slovenských vokálov	114

SPRÁVY A POSUDKY

II. slovenská dialektologická konferencia. J. Gavorová	117
HROZIENČIK, J.: Turčianski olejkári a šafránici. J. Doruľa	119
ŽUKOV, V. P.: Skoľnyj frazeologičeskij slovar' russkogo jazyka. P. Durčo	121
Zborník Jazyk — prostriedok zbližovania národov. D. Augustinská	124

ROZLIČNOSTI

O štylistickej hodnote slovies <i>poručiť a odkázať</i> . S. Ondrejovič	127
<i>Lexikon — lexikón</i> . L. Dvonč	128

Vincent Blanár

FORMOVANIE LEXIKÁLNO-SÉMANTICKEJ SKUPINY VÝRAZOV ZAČAŤ / OTVORIŤ SÚDNE KONANIE, ROKOVANIE, ZASADNUTIE

0. „Začať/otvoriť súdne konanie, rokovanie, zasadnutie a pod.“ je myšlienkový obsah, ktorého formovanie podnietila spoločensky závažná úloha tejto činnosti. Keď sledujeme jazykové vyjadrenie tohto myšlienkového obsahu z diachronického hľadiska, vidíme, ako lexikálno-sémantický vývin podmieňujú vnútornojazykové i medzijazykové interferenčné vzťahy. Vývin vyjadrenia významu „začať/otvoriť súdne konanie, rokovanie, zasadnutie a pod.“ v slovenčine nemožno osvetliť bez prizerania na širšie jazykové a kultúrno-spoločenské súvislosti.

Pri spomenutom myšlienkovom obsahu ide o začatie činnosti alebo o začiatok javu, ktorý má svoj časový priebeh; prítomný je aj moment oficiálnosti, významnosti, začatia podľa istých procedurálnych zvyklostí. Pri jazykovom spracovaní tohto myšlienkového obsahu sú sémanticky relevantné komponenty:

⟨začať činnosť⟩

⟨oficiálne, slávnostne, podľa istých zvyklostí⟩.¹

Vďaka druhému významovému komponentu sa fázové sloveso *začať* mení na plnovýznamové a spája sa so substantívnymi aktantmi. Pravda, v tomto význame sa môže spájať iba s triedami substantív, ktoré takúto oficiálnosť, procedurálnosť implikujú. Porov. spojenia *začať/otvoriť súdne konanie, rokovanie, schôdzku* oproti nereálnym spojeniam **začať/otvoriť zvadu, rozopru, rozbroj; deň, štúdium, rozbor, obed*. Keď sledujeme spôsob vyjadrenia uvedeného významu vo vývine slovnej zásoby, dôležité bude všimnúť si významové triedy aktantov (lexikálnu spájateľnosť slovesa), prí-

¹ Pre ciele našej štúdie berieme do úvahy iba konkrétno-lexikálne (špecifikačné) sémantické komponenty.

padne aj prejavy procedurálnych zvyklostí pri začatí/otváraní príslušnej činnosti.

1. V lexikálnej kartotéke z predberňolákovského obdobia slovenčiny, ktorá sa v Jazykovednom ústave L. Štúra SAV buduje vyše dvadsať rokov pre ciele Historického slovníka slovenského jazyka, je dobre dokumentovaný význam „začať/otvoriť“ vo vzťahu na súdny spor, žalobu, proces, konanie. Z administratívno-právnych písomností poznáme tento terminologický význam v spojeniach *začať pru*, *právo*, *priateľské konanie*; *pohnúť právo*, *pojednanie*, *testamentárnu vec*; *zdvihať proces*; *zdvihnúť žalobu*, *kauzu*, *kázus*, *proces*, *právo/práva*, *vec*; *pozdvihnúť/pozdvihovať pru*, *právo*. Uvedieme niekoľko dokladov z kultúrnej slovenčiny:

začať pru: tuto *pru* o sequestrum gesste za ziwotha Yana Rakowskeho, bratra nassiho, *zaczatu* y za neho swimi kondiciami zlozenu (s. 1. 16. stor., JŠ 6, 225, ŠSÚA Rakovský)

začať právo: ma ssest zlatych stranka y stranka dolu položiti, prwe nežli by se *prawo zacalo* a potom znouu magj wedle prawa suzeny byti (Ružomberok 1599, Minus civitatis Rosenbergensis prot.)

začať priateľské konanie: Kdy se *pritelske konanj* medzy swedkom a pany Vissnouszky Miklossem, Andrassem a Györgyem strany rozdelenj placzuw ... *začalo* (Martin 1731, písomnosti zem. rodín Jesenský 1570–1805, ŠA Bytča)

pohnúť právo, *pojednanie*: vložyli gsu mezy nimi tu wecz, že kdo/by to *prawo pohnul* neboli to *pogednani*, že/by položil fl. 20 na/*prawo* (s. 1. r. 1565, fond Ďurčanský z Ďurčineg, ŠSÚA)

pohnúť testamentársku vec: budem unižene prosit za gratiu, aby ma po swatkoch ... do Trnawi prepustili skrz mogeg *testamentarskeg weci*, která sa wčul zrazu u p. vicariusu *pohnula* (Nováky 1752, archív rodiny Majthényi; MOL Budapešť, P 485)

dvíhať proces: pristupili pred sl. magistrat važnj a opatrnj lyde ... *dwi-hagice proces* z ... bratranci strany testamentu ztaroocowskeho (Poniky 1812, Kniha mesta Poník)

zdvihnúť žalobu: postawugem se, aby proti nám *zdwyhnute* mnohe ffalessne *žaloby* ... zadusyl (P. Pazmány, Hodegus 1734)

zdvihnúť kauzu: felčjar w *causi* swogeg proti sobe *zdwihnuteg* konec miti žada (s. 1. 1777, Spisy občiansko-právne, ŠOBA Bytča)

zdvihnúť kázus: Straniwa trich čelednikou ... *zdwihli se casusy* wedle gegjch natur ne krestanskych, totiž bitka se mezy nimi stala pre sskodu owsa ... (Poniky 1812, Kniha mesta Poník)

zdvihnúť proces: slavne panstvo ... *proces* proti nam *zdwihnuce* od weloslavnej rady kralovskej laskavy sud občahlo (Detva 1793, Listy poddaných 261)

zdvihnúť právo/práva: pan Szent Ivany Janos strany Štephanowa *prawo* bil *zdwyhol* proty familij Medveczky (Medvedzie 1721, ŠA Bytča, OŽ Nobilitaria) — Predgmenowany pany a bratia familie Nemes yakowe *prawa* bily ninegssie *zdwihly* strany portie anebo curie ... (s. 1. 1663, ŠA Bytča, LZ Trans-actiones)

zdvíhať vec: vložili sme, aby žadne stranky strance druhe tu *wec nezdwichali* (Ružomberok 1600, Minus civitatis Rosenbergensis prot.)

pozdvihnúť/pozdvihovať právo: Gestliže/bi pak neyakowe *prawo w/tom založnem statku se pozdwichlo*, *zs/teg priczini ku obrane powinna gjch* (založné listy) bude widati (Krupina 1633) – naprotivá kterich (švagrov) *wcsilek prawo pozdwichuge*, žadnu prawdu nemá (Potvorice 1789)

pozdvihovať pru: I. Čas při začatě, *pozdwihované* y dokonané. II. Gména přjssuw a gegich prokuratoruw. (Ružomberok 1599, Minus civ. Rosenbergenesis prot.)

V uvedených spojeniach ide o významy „podať žalobu (ako začiatok súdneho konania)“ (zdvihnúť žalobu²), „začať súdny spor, zaviesť konanie“ (pohnúť právo, pojednanie; začať/pozdvihnúť pru, kauzu, kázus, právo). Spojenia *zdvihnúť/dvíhať proces*, (po)zdvihnúť právo/práva majú aj širší význam, poukazujú na začatie i priebeh súdneho konania, teda „konať, viesť súdny proces, pravotiť sa“, tento význam sa obyčajne vyjadroval výrazmi *držať (trimať)*, *vystáť právo*, *právo je (bolo)* a najmä slovesami *pravotiť sa*, *súdiť sa*. Spojenie *začať/skončiť priateľské konanie* sa vzťahovalo na pokonávku súdiacich sa stránok, na zmierovacie konanie; spojenie *pohnúť testamenársku vec* značilo „začať dedičské konanie“.

2.1. Pomenovanie začiatku deja fázovým slovesom *začať* (i *počať*, porov. napr. *p o c z e l s i e Tursky suditi z Matiegem Kowaczem*, Žilinská kniha, 1481) partí medzi obvyklé domáce výrazové prostriedky. Spontánny, neoficiálny začiatok deja, názov činnosti, deja, nejakého časového úseku alebo veci s časovým priebehom sa v staršej kultúrnej slovenčine často pomenúval aj slovesami *pohnúť/pohybovať*, *hýbať* (napr. *pohnúť zvadu*, *svár*, *rozbroj*, *rozopru*, *hádku*). Pri pomenovaní oficiálneho, procedurálneho začiatku vo vzťahu na *spor*, *žalobu*, *súdny proces* a pod. v tomto terminologickom význame sa obyčajne používali slovesá *zdvihnúť*, *pozdvihnúť*, ale nájdeme aj slovesá *pohnúť* a *začať*. *Zdvihnúť*, *pozdvihnúť*, *pohnúť* v uvedenom terminologickom význame sú sémantické kalky, ktorých modelom bola nemčina a latinčina.

Spojenia *pohnúť* (= začať) *zvadu*, *vojnu* a potom aj *právo*, *pojednanie* možno dávať do súvislosti s latinským *movere*, *commovere* (porov. *movere*, *commovere bellum*; Kamaldulský slovník, 1763).

Právnický termín (po)zdvihnúť (*právo*, *pru*, *kauzu* atď.) dávame do súvislosti s nemeckým *erheben* (porov. aj odvodené *erheblich*, *Erhebung*),

² Tento význam sa v staršej slovenčine vyjadroval rozličnými spojeniami najmä so substantívom *právo* (v jeho základnom význame „súdny proces, spor“; bližšie R. K u c h a r, 1975). Z lexikalizovaných spojení substantíva *právo*, ktoré mali terminologický význam, sa niektoré dodnes udržali v ľudovej reči, napr. *položiť právo* „zložiť istú sumu ako podmienku začatia súdneho procesu“ (Sedlice; informácia dr. I. K o t u l i č a, CSc.).

ktoré má svoj pôvod v kancelárskej a právnej nemčine (Duden, 7, 1963, s. 254). Do významovej stavby polysémického slovesa *heben* patril aj význam „začať/začínať“, porov. najmä spojenie *Klage erheben* „vzniesť, podať žalobu“. Podľa Adelunga (I, 1811, s. 1900–1) *erheben* vo význame „entstehen machen, anfangen“ sa vzťahovalo na veci, ktoré silno zneli; *Klage wider jemanden erheben* má svoj pôvod v skutočnosti, že podľa starého zvykového práva sa žaloby podávali, prednášali so zvýšeným hlasom. Takto sa „pozdvihuje“ aj spor, hádka, búrka, vietor, vojna.

Pri výklade slovenského sémantického kalku by sa dalo pomýšľať aj na latinský model: *elevare*; (*ex-*, *con-*, *in-*, *pro-*, *sus-*) *tollere*; sotva je však náhodné, že v Kamaldulskom slovníku sa pri týchto slovesách neuvádza ani jedno spojenie s *právo*, *pra*, *kauza*, *konanie*. Za nemčinu hovoria dôvody historické. Rozvoj miest na Slovensku podnietili a urýchlili najmä cudzí „hostia“ (zväčša Nemci). V 13. stor. sa takto nazývali nielen cudzinci, ale aj domáci kolonisti. Títo kolonisti sa riadili „more Teutonico“, ktoré bolo spočiatku iba zvykové. Na východnom Slovensku bolo to spišské právo (vyvinulo sa zo saského magdeburského práva), na západnom Slovensku krupinské právo (magdeburské právo, ktorým sa riadila Krupina, prijala neskôršie aj Žilina; základom žilinského práva bolo pôvodne právo tešínske; porov. Dejiny Slovenska, 1961, s. 155 n.; Križko, 1897). Žilinská kniha dosvedčuje, že právne konanie malo ešte v 15. storočí ráz vecného konania ústneho a len v niektorých prípadoch sa spísala súkromnoprávna listina. V listine z r. 1423 (originál v MA v Žiline, č. 230)³ je doložený príklad právneho postupu podľa starobylých zvyklostí nemeckého práva. Starý držiteľ sa pred zhromaždenou obcou a za prítomnosti svedkov postavil na vyznačené miesto svojho majetku, v ruke držal zelenú ratolesť a mával ňou na všetky svetové strany a pritom zvýšeným hlasom (a zrozumiteľne, t. j. v Žiline po slovensky) trikrát vyhlásil, že sa vzdáva svojho majetku. Keď nik neodporoval, ešte mohutnejším hlasom to zopakoval po štvrtý raz a majetok odovzdal svojmu právnenému nástupcovi.⁴

Z kultúrnej slovenčiny poznáme aj spojenie *(z)dvihnúť zbroj, vojnu, pretenzie, krik* a pod.:

(Absolon) proty swemu otcy *zbrog dwihnul* (Sermones, Jasov, 18. stor., LA MS v Martine) – Lucifer ... *wognu zdwihnul* w kralostwi nebeskem (Slovenské kázne z r. 1766–1780, s. 1.) – *zdwihli walku* gedem proti druhemu (Mokoš, Sermones panegyrico-morales 1758) – *wolake p(re)tenzie* ... *zdwihnuti* chtiel (Sološnica 1718)

J. I. Bajza používa spojenie *zdwihnúť krik* vo význame „rozkričať sa“ (Bajza, René 1783).

³ Publikuje a interpretuje V. Chaloupecký (*Kniha Žilinská*, 1934, s. 23–24).

⁴ Pozri aj J. Osváth, *Stredoveké právne ustanovizne na Slovensku*. Prešov 1921.

2.2. Pri označovaní spontánneho a procedurálneho, oficiálneho začiatku činnosti bola situácia v starej češtine sčasti podobná, sčasti odlišná. Sloveso *začati* sa používalo jednak ako fázové (*začati mluvití, zpívatí*) a v spojení so substantívnym aktantom ako plnovýznamové; napr. aj v značení „otvoríť (rokovanie, súdne konanie)“: *jednání, kteráž začali* (Pikharti) (Kor Man 36) a *jednání, kteráž začali* (Akta Bratr. II, 1468) — *nemá v jiný súd vtahovati, než v kterém začato jest* (Tovač 17).

Polysémické slovesá *pohnúti, pozdvihnúti, vzdvihnúti* sú doložené v spojení s aktantmi *svár, boj, válka* a i. len na označenie spontánneho začiatku činnosti. Terminologickým spojením *vzdvihnúti při* sa ojedinele pomenúval aj procedurálny začiatok sporu, súdneho procesu: *jakož jsú již psaní měštěné při zdvihli nedávného času proti urozeným pánóm z Rozumberka* (r. 1457; Archiv český, 7, s. 218).

2.3. Možno pripomenúť, že kultúrna slovenčina i stará čeština poznali ešte iný sémantický kalk, ktorý tvorila rovnaká slovesná lexéma najmä v spojení s aktantom *peniaze*, a to (*z*)*dvíhat(i) peniaze* „vyberať, odrátať, zaplatiť“. Porov. nem. *Geld (er-, auf-) heben*. Toto spojenie malo pôvodne konkrétny význam. Pri starom spôsobe rátania a vyrovnávania dlhov sa peniaze, ktorými sa platilo, zdvihli na porovnanie s účtom (Heyne, I, 1905, s. 171). Na starý spôsob platenia poukazujú spojenia (*Geld*) *heben und legen* (Grimm, IV/2, s. 730) a podľa toho tiež slov. *hore sa dvíhalo a zrátalo* (Počtové knihy, 1588) a stč. *zdvihl a vzal* (1501), *zdvihli a přijali* (1498), ktoré sa udržali v administratívno-právnej reči ako ustálené spojenia aj vtedy, keď už tento starý spôsob platenia nebol živý (pozri Blanár, 1961, s. 156).

3. Obvyklým pomenovaním pre otvorenie a konanie súdneho procesu v starej češtine a starej poľštine boli výrazy: *zahájiť súd, právo; gaić, zagaić sąd*. Sú to sémantické kalky z nem. *Gericht hegen*.

3.1. Základným významom slovesa *hegen* v starej a strednej nemčine bolo „ohradiť (plotom), opevniť“. Za starých čias, keď sa súdilo pod holým nebom, ohradilo sa miesto medzi sudcom a súdiami sa stránkami; tak vznikli spojenia *Gericht hegen, Ding hegen, Bank, Gerichtsbank, Dingbank, Urteil, Recht hegen*. Tieto právne termíny sa udržali v nemčine aj po zániku najstarších foriem zvykového práva a mali význam „konať súdny proces“, napr. *und fragt den schultheiszen, were es zit das gericht zu halden, dasz her es dan anhuben* (r. 1411). Posunutie významu od „ohradiť, opevniť“ k „držať, konať“ dosvedčujú ustálené spojenia *Gericht hegen und halten* (Grimm, IV/2, 1877, s. 777–8; porov. aj Adelung, II, 1811, s. 894–5). V rakúskej nemčine sa používala pre *hegen* forma *haien*.

3.2. V starej poľštine slovesá *gaić* „wyznaczać w lasie obszar użytkowania“ (Słownik staropolski, II, 1958, s. 377), „einen Forst eröffnen, ihn hauen

lassen“ (Linde, II, 1951, s. 15) a *zagaic* „mit Bäumen bewachsen lassen“ (Linde, VI, 1960, s. 751) podľa nem. *Gericht hegen* rozšírili svoju významovú stavbu; v právnej terminológii slovesá *gaic*, *zagaic* pôvodne označovali „otvoriť a konať súdny proces v stanovenom čase a podľa procedurálnych zvyklostí nemeckého práva“. Porov. *Słownik staropolski*, II, 1958, s. 377: *gaic* 1. „otwierać, odprawiać publicznie roki sądowe (według prawa niemieckiego w Polsce)“: *Cristinus adiunctus ... dedit facere iudicium gaycz vycze* (r. 1425), *gayony sąd bonnitum iudicium* (15. stor.). Podobný význam mali slová *gajać*, *gajenie*, *gajny*: *bannitus*, i. e. *rite institutus* (*dicitur de iudiciis iure Teutonico in Polonia certis quibusdam terminis exercendis*) (*ibid.* 380); *zagaic sąd* „otworzyć rozpocząć sąd“ (Reczek, 1968, s. 607): *Oczekawamy, iż pan ma sąd zagaić* (r. 1485–1575). Rozsah významu slovík *gaic*, *zagaic* sa potom rozširuje, spájajú sa aj s takými aktantmi ako (*zagaic*) *sejm*, *mowę*, *bitwę* (Linde, IV, 1860, s. 751); tu už ide o špecifikovaný význam „začať/otvoriť“ (oficiálne, slávnostne).

3.3. Podobný vývin prebiehal aj v starej češtine. Tam bola situácia pre vznik sémantického kalku priaznivá tým, že základné sloveso *hájiti* bolo významove i zvukove (porov. švábske *Heie* „Schutz“, rakúsko-bavorské *haien*) blízke s nem. *hegen*. J. Gebauer (1970, s. 400) člení významovú stavbu stč. *hájiti* takto: 1. „mit einem Hag umgeben, umzäumen; ohradiť“, 2. „schützen, verteidigen; chrániť“, 3. „verwehren; zabráňovať“. Poukazuje na obdobný vzťah slovesa *hájiti* k *háj* ako nem. *hegen* k *Hag*. V. Machek (1968, s. 155) spája postverbálne *háj* s faktitívom *hájiti* nie celkom jasného pôvodu („nechat žiť“).

Vzhľadom na blízku sémantiku v staršej dobe parafrázuje J. Jungmann (1839, s. 459) pri základnom význame slovesa *zahájiti* „zahraditi, zabrániť“ aj sémantický kalk *zahágiti saud* (*ein Gericht hägen*) na základe historickej motivácie ako „do mezí a ohrady (šranků) bráti, aby místo to, kde se saud držeti bude, gako swaté vyhrazeno bylo“.⁵ O starý domáci význam „brániť, chrániť, zakazovať“ sa opiera právnický termín *zahájený den* „aussergerichtlicher Tag“; k tomu porov. (Jungmann, 1939): *kromě z a h á g e n ý c h d n ů, t. g. neprávnych dnů, v nichž se saud nedrží*.

Vývin sémantického kalku *zahájiti* (súd a i.) bol v češtine⁶ asi takýto:

⁵ Priestor medzi sudcom a stránkami sa „prehradzoval“ šrankami, pôvodne asi zelenými vetvami (*Str. etymolog. slovník jaz. českého*, 1967, s. 516). Zelenou vetvičkou sa upozorňuje dodnes na chránené („ohradené“) miesto na poli, na hranice role; porov. A. Habovštiak (1977, s. 90): *viecha*; I. Kotulič (ústne): na východnom Slovensku (*brezová*) *vieška*. Znakom zahájenia pozemku býva aj *kečka*, vechet slamy uviazaný na zabodnutej palici.

⁶ Doklady zo starej češtiny mám jednak z kartotéky Staročeského slovníka ÚJČ CSAV, sčasti mi ich sprostredkoval dr. E. Michálek, CSc.; doklady z kartotéky obrodenského obdobia spisovnej češtiny mi sprostredkoval dr. J. Filipec, CSc. Dakujem im aj na tomto mieste.

Lexikalizovaným spojením *zaháj(e)ný súd* sa v najstarších dokladoch rozumie súd konaný podľa procedurálnych zvyklostí (nemeckého práva), napr.: *vyznávámy zjevně, že přišel před nás cný muž, kněz Matras, farář z Mořiny, mezi čtyři lavice v plný z a h á j n ý s ú d* (r. 1388; Výbor z české literatury, 1, Praha 1957, s. 816; datovanie podľa časopisu Naše řeč, 21, 1937, s. 82) — *bannitum iudicium vel sanctitum z a h a g e n i s u d* (kodex Vodňanský, okolo r. 1410) — *banitum ius, contestatum iudicium obsazeny vel z a h a g e n y s ú d* (Slov S 63 b.). V starej právnej terminológii sa rozlišoval *zahájený* (t. j. pořídný) a *nezahájený* (t. j. nepořídný) *súd*. *Zahájený súd* sa konal v istých termínoch iba niekoľkokrát do roka, bol verejný, slávnostný a obsadený sudcom a miestoprísaznými podľa stanovených zvyklostí; *nezahájený súd* bol mimoriadny, konal sa bez slávnostných procedúr pri menej významných sporoch (Jungmann, V, 1839, s. 459; Kott, VII/II, 1893, s. 1105). Doklady už z 15. storočia svedčia, že spojením *zahájití súd/právo* sa pomenúval aj začiatok súdneho konania, napr.: *ten s o u d k d y ž b y m ě l z a s e d e n b ý t i, m á p r v ě z a h á j e n b ý t i t i e m o b y č a j e m, j a k o ť z e m ě Č e s k á ř i e d í a s p r a v u j e* (r. 1487; Archiv český, 15, s. 365) — *z a h á j e n í s ú d u, t e n t o s ú d s e z a h a j u j e P á n a b o h a v š e m o h o u c í h o m o c í . . . t a k, a b y p ř i t o m t o s ú d u c h u d ý i b o h a t ý p l n ú s v o b o d u j m ě l s v ú s p r a v e d l n o s t v ě s t i* (r. 1481; Archiv český, 10, s. 283) — *k d y ž k r á l n e b h a j t m a n p r á v o z a h á j í* (2. pol. 15. stor., Tovačovská kniha).

V ďalšom vývine sloveso *zahájití* rozširuje svoju lexikálnu spájateľnosť; spája sa s ďalšími aktantmi, ktoré implikujú oficiálnosť, slávnostnosť pri otváraní. Takto sa pri *zahájití* upevňuje význam „začať niečo významné“. Pri ustálení takéhoto vývinu zohrala istú rolu aj predpona *za-* (porov. *začať*). Uvedieme niekoľko príkladov z obrodenskej češtiny, ktoré už signalizujú dnešný stav:

z a h á j e n é p r á v o: Podľa nášho domnenia „*zahájené právo*“ nič iného neznáči, nežli verejně osazený soud, öffentliche Gerichtssitzung. (r. 1831, ČČM, Navržená právnická terminologie)

z a h á j i t i s n ě m: *Sněm tu zahájiv* (Agamemnon), tak s nimi (starci) se věhlasně potázał. (r. 1842, Vlčkovský, překlad Homérově Iliady) — Vladislav II. na sněmě 1492 9. února v Budíně držaném dlouhou českou řečí *sněm zahájil*. (r. 1861, Hlasy Slovákův, 4)

z a h á j i t i s b o r: Jestliže papež v měsíci březnu nejprve přístím *nezahájí* veřejného sboru sám osobně... (r. 1851, Palacký, Dějiny III-2)

z a h á j i t i s c h ů z k u: přednesení, kterýmž jednatel *schůzku* skutečných členů Společnosti vlastenského muzeum v Čechách *zahájil*. (r. 1824, Jednání společnosti musejní)

Potvrdením naznačeného vývinu je spracovanie hesla *zahájití* v Slovníku spisovného jazyka českého (IV, 1971, s. 480). Ako základné významy

sa uvádzajú 1. „začať“ (obyčajne niečo dôležité, významné), 2. „začať svoju činnosť“ (*publicist.*). Významy, ktoré boli historicky staršie, sú dnes okrajové, prípadne zastarané: 3. *zast.* a *náreč.* (čo) „zahradiť, zatarasiť, uzavrieť“, 4. *poľovn. z. pozemek, okrsek* „vylúčiť z poľovačiek“, 5. *poľovn.* (koho, čo) „zákonom, predpisom zakázať lov istej zveri, rýb, odstrel vtákov“, 6. (čo) „uhájiť, ubrániť“.

3.3 Sémantický kalk „eröffnen“ rozšíril aj významovú stavbu slovesa *zahájiť* v hornej lužičtine (Kral, 1931, s. 825).

4. Dejiny slovesa *zahájiť* vo význame „začať, otvoriť“ sú v slovenčine kratšie a odlišné. So slovesom *zahájiť* v uvedenom význame sa stretáme až v matičnom období.

4.1. Z celého domáceho lexikálneho vývinu však poznáme slovnú čeľaď *hájiť*. Sloveso *hájiť* bolo a je polysémické. V kultúrnej slovenčine sa členila jeho významová stavba asi takto (Blanár, 1981): 1. „byť hájnikom, strážiť ako hájnik“; 2. a) „chrániť, brániť, varovať, strážiť“; b) variant „chrániť ako svoje, mať užívateľské právo“; 3. „opatrovať“; 4. „ochraňovať, zachovávať v neporušenom stave“; 5. „obhajovať, zastávať sa“; 6. „brániť, zakazovať“. Odvođené lexémy *zahájiť*, *zahajovať*, *zhajovať* patria k 2. seméme, ktorú vytvárajú sémantické komponenty ⟨poskytovať ochranu, brať do ochrany⟩ $\wedge$ ⟨činmi (silou, zbraňou)⟩. Porov. kontexty: *takova riečka je z a h a j e n a*, *že voza nemôže minuti* (=zatarasená ohradou, uzavretá) (Papradno 1677, Listy poddaných) — *luky sa konečne z a h a g u g u* (=uzavierajú pre vstup, používanie), *kdo/by sa opovažil nekde na lukach past, ... platit bude* (Poniky 1793, kniha mesta Poník).

Obdobný význam má aj lexéma *zhajovať*: *jej veľkomožnosť pani nam takowu cestu z h a j u j e*, *že slobodne k našim holiám choditi nelze* (Papradno 1673, Listy poddaných). Tento význam zachytil v Slowári aj Bernolák (V, 1825–7, s. 4108).

Termínom *zahájení den* („w kterem sa súd nedrží“) je dokumentovaný význam „brániť, zakazovať“. S týmto právnickým termínom sme sa stretli u Jungmanna (pozri kap. 3.3.).

Zo slovníkovej kartotéky z matičných rokov (v Jazykovednom ústave EŠ SAV) máme doložené významy 1. „ohradiť, zahradiť“ (o húštine) a 2. „obhájiť, uchrániť“ (o mravnosti). V Slovníku slovenského jazyka (V, 1965, s. 413) sa hodnotí význam „zachrániť, ochrániť, ubrániť“ ako zastaraný, obsah slovesa *zahájiť* v súčasnom spisovnom jazyku sa charakterizuje parafrázou „zatarasiť, zabrániť, nedovoliť prístup niekam, urobiť prekážky, ohradu na nejakom mieste, zakázať priechod, zahradiť, uzavrieť“.

4.2. V rokoch formovania štúrovskej spisovnej slovenčiny, v období štúrovských sedníc a pri referovaní o politických schôdzkach doma i v zahraničí v Slovenských národných novinách bolo veľmi frekventované pome-

novanie otvárania/zatvárania zhromaždenia, snemu, zasadnutia. Štúrovci sa priklonili k internacionálnemu kalku: *otvoriť/zavrieť* (snem, zhromaždenie, sednicu, konvent a pod.):

Dúraznou od srdca k srdcu povedanou rečou *otvoriu* p. prednosta *sednicu* túto. (Rapant, Tatrín, s. 73) — *Zavreu* prednosta *sednicu* s tým napomenutím. (Rapant, Tatrín, s. 107) — Dňa 15. pros. min. r. *otvorila* kráľovná Izabella osobne *snem* kortesou alebo Stavou Špaňjelskich. (Slovenskje Národňje Novini, 1846)

Dôležitý bol najmä model nemčiny (*Sitzung (er)öffnen*) a maďarčiny (*gyűlést megnyitni*). Na označenie myšlienkového obsahu ‚konať zhromaždenie, zasadnutie‘ štúrovci používali starší kalk *držať* (*halten*) *zhromaždenie/zasadnutie*: Počnúc od 2. decembra *držať* lo sa v B. Bistrici všeobecnuo *zhromažďeňja*. — *držať* ali slávne stavi... stoličnuo *zasednuťje*. (Slovenskje Národňje Novini, 1845)

4.3. Sloveso *zahájiť* vo význame „začať/otvoriť“ sa dostalo do slovenčiny českým prostredníctvom v matičných rokoch. V slovníkovej kartotéke z matičného obdobia v JÚLS SAV sú tieto najstaršie doklady:

Hneď po skončenej reči ... komissára otvoril a *zahájil* shromaždenie velk. p. Ján Francisci s nasledujúcou rečou. (Letopis MS, 1, 1864) — Po iskrennej a zápalu plnej, nadšeno a dôrazne prednesenej *zahajujúcej* reči tejto vyvolalo shromaždenie taktiež nadšene a hlučne vo tri vrhy na slávu predsedajúcemu p. i. podpredsedovi. (Letopis MS, 5, 1868) — Shromaždenie *zahájila* pí. predsedníčka. (Orol, 3, 1872)

Takýto stav potvrdzuje pri všetkej medzerovitosti aj Jančovičov a Loosov slovník. Sloveso *zahájiť* vo význame „začať/otvoriť“ Š. Jančovič (II, 1848, s. 388) ešte nezaznamenáva. J. Loos (III, 1871, s. 615) už začlenil tento význam medzi maďarské a nemecké ekvivalenty slovesa *zahájiť*: *zahájiť*, va. bekerét, bekertel; megvéd; *megnyit*; einhegen, einfrieden; eröffnen (sic.).

Pravda, takéto lexikografické spracovanie, ktoré by sa v malom type slovníka onej doby dalo prijať pre češtinu, v Loosovom Slovensko-maďarsko-nemeckom slovníku vzbudzuje námietky. Sloveso *zahájiť* „začať/otvoriť“ nemalo v českej a slovenskej slovnej zásobe rovnaké postavenie. V staršej češtine sa dal ukázať aspoň historický pomenovací motív, keď napr. J. Jungmann vykladal spojenie *zahájiti soud* — *ein Gericht hügen* ako „ohradzovať miesto, kde sa má konať súd“; takže v starej češtine jestvovalo isté významové spojivo medzi 1. významom slovesa *hájiť* a sémantickým kalkom *zahájiti soud* (pozri 3.3). Do matičnej slovenčiny sprostredkovala spisovná čeština sloveso *zahájiť* vo význame „začať niečo významné“ obyčajne vo vzťahu na zhromaždenie, snem, zasadnutie a vôbec nejaké oficiálnejšie rokovanie. V slovenčine predstavovalo toto sloveso homonymné pomeno-

vanie k domácejmu *zahájiť* (k *hájiť*). V Česko-slovenskom slovníku (1979, s. 687) sa aj české *zahájit*¹ „začať, otvoriť“ a *zahájit*² *pořov*. „zahájiť“ nie bez dôvodu chápu ako homonymá.

4.4. Z češtiny prevzaté *zahájiť* „začať/otvoriť“ sa v spisovnej slovenčine široko zaužívalo najmä v období medzi dvoma svetovými vojnami. V tridsiatych rokoch sa na stránkach Slovenskej reči viackrát upozorňovalo (porov. roč. 1, 1932/1933, s. 58, 211; roč. 3, 1934/1935, s. 22–3, 215, 284; roč. 6, 1937/1938, s. 235), že sloveso *zahájiť* vo význame „začať/otvoriť“ (zhromaždenie, poradu, rokovanie) je germanizmus, ktorý sa v slovenčine používa nenáležite pod vplyvom češtiny, že poradu, rokovanie, schôdzu „možno iba otvoriť“, „zahájiť možno pole, horu (les), aby sa tam nepáslo, nerúbalo“ (Škultéty, Slovenská reč, 1, 1932/1933, s. 58). Puristi kvalifikovali lexému *zahájiť* vo význame „otvoriť schôdzu, rokovanie“ ako „nevykynožiteľný germanizmus“; ako argument mohli poukázať na štúrovskú prax (používanie slovesa *otvoriť* v tomto význame), prekvapuje však, že štúrovskú prax nebrali do úvahy. Škultétyho návrh, ktorý vlastne znamená návrat k štúrovskej praxi a spôsobom kalkovania predstavuje priklon k internacionálnemu modelu (porov. v tomto spojení nem. (*er*)*öffnen*, rus. *otkryť*, fr. *ouvrir* a pod.), prijíma aj dnešná spisovná kodifikácia. No aj v tomto prípade sa prejavuje hovorový úzus ako neposlušné dieťa.

Záver. Naša analýza dovoľuje vysloviť názor, že pri konstituovaní lexikálneho významu sa najprv vymedzí myšlienkový obsah na pláne poznávacom, v hĺbkovej štruktúre. Myšlienková kategória sa potom istým spôsobom jazykovo stvárňuje v príslušných jazykoch (na povrchovej štruktúre).

Inštruktívne je tu české *zahájit* (*soud*) a poľské *zagaic* (*sąd*). Najprv sa diferencoval nový myšlienkový obsah: oproti ‚začať nejakú činnosť alebo jav, ktorý má časový priebeh‘, sa vyformoval myšlienkový obsah ‚začať/otvoriť oficiálne, slávnostne, s procedurálnymi zvyklosťami‘. Myšlienkový obsah tvorí tertium comparationis pri porovnávaní lexikálno-sémantickej stavby jednotlivých jazykov.

Pokiaľ ide o spôsob jazykového stvárnenia, na pláne lexikálneho významu sa tento nový myšlienkový obsah jazykovo vydělil v pomere k fázovému slovesu *začať* sémantizáciou príznaku (*začať*) (oficiálne, slávnostne, podľa istých zvyklostí). Pri vyjadrení tohto významu sa prejavili interferenčné jazykové vzťahy. V starej češtine a v starej poľštine sa podľa nemeckého modelu *Gericht hegen* utvoril sémantický kalk *zahájit* *súd* a *zagaic* *sąd*. Spočiatku sa tak označoval význam „konať súdny proces“; rozšírením významových tried aktantov na akékoľvek oficiálnejšie rokovanie, schôdzu, zasadnutie a pod. sa tento význam špecifikoval na označenie oficiálneho, slávnostného začatia/otvorenia súdneho procesu, rokovania vôbec,

schôdzky, zasadnutia a pod. V spisovnej slovenčine sa po istom kolísaní ustálil na vyjadrenie tohto významu širší internacionálny sémantický kalk *otvoriť*. Slovesom *zahájiť*, ktoré predstavuje lexikálno-sémantický prvok prevzatý z češtiny v matičných rokoch, sa pomenúval iba špecifický význam „začať/otvoriť“ rokovanie, schôdzku, zasadnutie (oficiálne, slávnostne, podľa istých procedurálnych zvyklostí). Tento lexikálny prvok sa dnes hodnotí ako nespisovný, spisovné je iba *otvoriť* „(oficiálne, slávnostne) začať“, používané už v štúrovskej spisovnej slovenčine.

Analyzovaný príklad ukazuje, že jav súčasného jazyka vieme lepšie zaradiť a zhodnotiť, ak skúmame dnešný stav jazyka ako výsledok jeho doterajšieho vývinu.

Literatúra

ADELUNG, J. CH.: Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten, besonders aber der Oberdeutschen. Wien, B. Ph. Bauer 1807–1808. 4. zv.

BERNOLÁK, A.: Slowár Slowenský Česko-Latinsko-Ľemecko-Uherský. Budín, Reg. Universitas Hungarica 1825–1827. 4. zv.

BLANÁR, V.: Zo slovenskej historickej lexikológie. Slovníkový rozbor počtových kníh z baníckej osady Boce. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961, s. 101–337.

BLANÁR, V.: Lexikálno-sémantická problematika historického slovníka slovenského jazyka. In: Jazykovedné štúdie (v tlači).

Cesko-slovenský slovník. Red. G. Horák. Bratislava, Veda 1979. 790 s.

Dejiny Slovenska. Zv. 1. Red. L. Holotík a J. Tibenský. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961. 578 s.

DROSDOWSKI, G. – GREBE, P. a kol.: Duden. Zv. 7. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. Mannheim – Zürich, Dudenverlag 1963. 816 s.

GEBAUER, J.: Slovník staročeský. 2. vyd. Praha, Academia 1970. 2. zv.

GRIMM, J. – W.: Deutsches Wörterbuch. Leipzig, Verlag von S. Hirzel 1854–1905. 10. zv.

HABOVŠTIAK, A.: Sémantický aspekt pri lexikálnom výskume nárečí. Slovenská reč, 42, 1977, s. 86–93.

HEYNE, M.: Deutsches Wörterbuch. Leipzig, S. Hirzel 1905–1906. 3. zv.

HOLUB, J. – LYER, S.: Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelom k slovům kulturním a cizím. 2. vyd. prichystal I. Lutterer. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1968. 527 s.

JANČOVIČ, Š.: Noví slovensko-maďarský a maďarsko-slovenský slovník. Zv. 2. Maďarsko-slovenský slovník. Sarvaš, L. Réthy nákladom autora 1848. 417 s.

JUNGSMANN, J.: Slovník česko-německý. Praha, České muzeum 1835–1839. 4. zv.

Knihy Žilinská. Vydal V. Chaloupecký. O právu magdeburském německým jazykem v Knize Žilinské z roku 1378 pojednává R. Rauscher. Bratislava, nákl. Učené společnosti Šafaříkovy 1934. 239 s.

KOTT, F.: Česko-německý slovník zvláště grammaticko-frazeologický. Zv. 3. Dodatky. Praha, nákl. tlačiárne J. Koláře 1878–1893. 7. zv.

KRAL, J.: Serbsko-němski slovník hornjolužiskeje řeči. Budyšin, Mačica Serbska 1931.

KRIŽKO, P.: Stredoveké súdnictvo a krupinská pravda. Zborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti, 2, 1897, s. 3–28.

KUCHAR, R.: Slovo právo v slovnej zásobe slovenčiny predpisovného obdobia. (Postavenie a významová stavba.) Právny obzor, 58, 1975, s. 238–257.

LINDE, S.: Slovník jazyka polskiego. 2. vyd. Lwów, druk. Zakładu Ossolińskich 1854–1860. 6. zv.; 3. vyd. (fototypické) Państwowy Instytut Wydawniczy 1951.

LOOS, J.: Slovník slovenskej, maďarskej a nemeckej reči. Zv. 3. Budapešť, nákl. W. Lauffera 1871. 652 s.

- MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha, Academia 1968. 866 s.
- RECZEK, S.: Podręczny słownik dawnej polszczyzny. Wrocław — Warszawa — Kraków, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich — Wydawnictwo PAN 1968. 933 s.
- RYŠÁNEK, F.: Slovník k Žilinské knize. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1954. 799 s.
- Slovník slovenského jazyka Zv. 5. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965. 836 s.
- Slovník spisovného jazyka českého. Zv. 4. Red. B. Havránek. Praha, Academia 1971. 1011 + 20 s.
- Słownik staropolski. Kolektiv autorov. Zv. 2. Zoš. 5 (11). Red. S. Urbańczyk. Wrocław — Kraków — Warszawa, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich — Wydawnictwo PAN 1958, s. 321–400.

Elena Smiešková

OKRÍDLENÉ VÝRAZY A TZV. CITÁTOVÉ FRAZEOLGIZMY V SLOVENČINE

Okrídlené výrazy a tzv. citátové frazeologizmy patria do okruhu prevzatých frazeologizmov, pre ktorý sú príznačné paralely vo viacerých jazykoch. To značí, že v tých jazykoch, v ktorých sa vyskytujú, sú si podobné alebo ešte častejšie sú totožné pôvodom aj významom.

1. Okrídlené výrazy (starší termín okrídlené slová) ako súčasť slovenskej frazeológie vymedzil u nás prvý J. Mlacek v článku zaoberajúcom sa slovenskou frazeologickou terminológiou (1975, s. 332) v zhode s L. I. Rojzenzonom (1973). Ide o ustálené zvraty, ktoré mali pôvodne platnosť citátu z reči nejakej historickej alebo literárnej postavy alebo charakterizačného názvu literárneho diela alebo hrdinu, ale ich používanie sa rozšírilo aj na okruh paralelných životných situácií, rozšírili sa možnosti ich kontextového uplatňovania a stali sa frazeologickými jednotkami (*kocky sú hodené* — Ceasar, *láska je slepá* — Platón, *byť či nebyť* — Shakespeare, *sluha dvoch pánov* — Goldoni, *posledný mohykán* — Cooper, *rytier smutnej postavy* — Cervantes). Samo pomenovanie okrídlené slová pochádza z gréčtiny z Homérových eposov Iliada a Odysea, v ktorých sa viac ráz vyskytuje; v tomto metaforickom názve je obsiahnutý poukaz na schopnosť ľudského slova šíriť sa, „letieť od úst k ústam“. Okrídlené výrazy sa tradične zaraďujú k špecifickým typom frazeologizmov, ktoré sa v odbornej literatúre rozlične interpretovali a interpretujú z hľadiska samej frazeológie. Ide totiž o odlišenie známeho a často používaného citátu, ktorého autor je známy (čo neznačí, že musí byť známy každému), a okrídleného výrazu, ktorý tiež bol pôvodne citátom. Mnohí bádatelia pokladajú za frazeologické iba také pôvodné citáty, pri ktorých sa zabudlo na pôvodcu. L. I. Rojzenzon (1973)

pripomína, že je to subjektívne posudzovanie. Zdôrazňuje aj to, že nie každý známy a čo ako často používaný citát je alebo sa môže stať frazeologickou jednotkou, pokiaľ sa používa iba v tom kontexte, „s ktorým je geneticky zviazaný“, teda v pôvodnom význame, v pôvodnej situácii. Uvedomovanie si pôvodcu však nemusí prekážať tomu, aby sa výrok stal frazeologickým, keď má povahu okridleného výrazu v zmysle už uvedenej charakteristiky. U nás sa teda pri vymedzení okridlených výrazov prijíma objektívnejšie Rojzenzonovo chápanie interpretované J. Mlackom (1977), keď sa vychádza z funkcie takýchto výrazov, pričom toto chápanie korešponduje so všeobecnými vlastnosťami celej frazeológie, najmä s ustálenosťou a obraznosťou významu. Dá sa to sledovať na konkrétnych príkladoch okridlených výrazov, ktoré sa ako paralely používajú v slovenčine aj v iných jazykoch.

Vznik okridleného výrazu *po nás nech príde/môže prísť potopa* (s významom žijeme iba prítomnosti, nestaráme sa o budúcnosť, čo nás po iných) sa spája s výrokom márnotratného francúzskeho kráľa Ľudovíta XV. Výrok sa stal okridleným, frazeologickým, lebo možnosti jeho kontextového uplatnenia zahŕňajú okruh viacerých, rozličných životných situácií. Ako frazeologický prešiel aj do slovenčiny, čo možno doložiť príkladmi: *Dosť často po takýchto piknikoch zostávajú v teréne plechové škatule, zvitky, chuchvalce z obalov, odpadky, nedojedky... Systém po nás potopa.* (Večerník, 1973) — *Odrafni, čo môžeš, keď nebude, nebudeme rafať, po nás, pre nás, za nás aj potopa.* (Kultúrny život, 1965) Napokon tento pôvodný citát sa uvádza ako frazeologizmus v rozličných slovníkoch: franc. *après nous le déluge*, čes. *po nás (ať přijde) potopa*, rus. *a tam choť potop*, nem. *nach uns die Sintflut*.

To isté platí o okridlenom výraze-frazeologizme, ktorým je pôvodný citát z balady francúzskeho básnika F. Villona znejúci *où sont les neiges d'antan!* (v preklade J. Felixa: *kdeže lanské snehy sú*). Jeho prevzatá frazeologická podoba v slovenčine znie *kdeže sú (už) lanské snehy* a má význam „to už bolo dávno, to (všetko) sa už pominulo, nehodno to ani spomínať“. *Boli ste už niekedy zaľúbený? Starček sa usmial a hodil rukami. Bol. Ale kde sú už lanské snehy.* (Š. Letz) — *Lež to boli poblúdenia mladosti... Kdeže sú lanské snehy.* (P. Karvaš) Tento okridlený výraz sa stal aj východiskom vzniku ďalšej frazeologickej jednotky *lanský sneh/lanské snehy*.

Aj keď sa vo frazeologickej teórii pracuje s pojmom okridlené výrazy, z hľadiska celého frazeologického fondu ide o vydelenie skôr tradičné ako jazykové. Najmä ak uvážime, že vlastne o okridlených výrazoch sa podľa uvedenej koncepcie a interpretácie môže hovoriť až ex post, až potom, keď sú už frazeologizmami vo vlastnom zmysle a ako dôsledok svojho pôvodu si prinášajú spravidla iba svoju knižnosť. Ich vydelenie ako osobitného typu

frazeologizmov teda nevychádza z vnútornojazykových príčin. Ukazuje skôr ich kultúrnohistorické relácie, dá sa využiť pri určovaní pôvodu, resp. spoločných prameňov frazeologizmov a prameňov obohacovania frazeológie.

Už sme spomenuli, že v slovenčine sú okridlené výrazy pôvodom prevzaté prostriedky a majú paralely vo viacerých jazykoch, lebo vznikli zo spoločného prameňa. To však nevylučuje, že môžu vznikať aj na domácej báze. Napr. z výrokov slovenských literárnych postáv alebo literárnych charakteristík. Priliehavé príklady (aj keď nie v priamej súvislosti s okridlenými výrazmi) uvádza J. Mlacek vo svojej Slovenskej frazeológii (1977, s. 66): *suchá ratolesť* (román Sv. H. Vajanského), *statky-zmätky* (divadelná hra J. Gregora-Tajovského), *tanec nad plačom* (divadelná hra P. Zvona); možno pridať aj výrok postavy z tejto hry: *načo toľko slov*.

2. Skupinu frazeologických prostriedkov, ktoré majú výsostne internacionálny ráz, tvoria tzv. citátové frazeologizmy.

V mnohých kultúrnych jazykoch tvoria osobitnú časť výrazových prostriedkov ustálené slovné spojenia príznačné pre intelektuálne a odborné vyjadrovanie, ktoré sa reprodukujú v tom jazyku, z ktorého pochádzajú, z ktorého sa prevzali. Nás zaujímajú tie, ktoré majú frazeologický charakter. Stretávame sa s nimi aj v slovenských prejavoch, napr.: *vis maior, c'est la vie, cherchez la femme, comme il faut, ad infinitum, ad absurdum*, (odložiť) *ad acta*, (byť) *à jour, persona non grata, modus vivendi, cum grano salis, dolce far niente, fair play* atď. Už z príkladov vidieť, že majú rozličný pôvod, rozličnú sféru používania i rozličnú frekvenciu. V slovenčine stoja síce celkom na okraji lexikálnych prostriedkov, ale treba ich brať na vedomie, lebo ich používanie v slovenských prejavoch je evidentné. Patria do slovenskej frazeológie natoľko, nakoľko patria citátové slová do lexiky. Sú aj ďalšie dôvody, aby sa im venovala pozornosť, ako bude o tom reč ďalej. Z terminologickej stránky sme sa pracovne rozhodli pre názov citátové frazeologizmy (v slovenskej odbornej literatúre sa dosiaľ nespomínali; nie sú teda zahrnuté ani do rozboru slovenskej frazeologickej terminológie v článkoch J. Mlacka uverejňovaných v časopise Kultúra slova v r. 1975 a 1979). V českej lingvistike J. Hrbáček (1971) používa názov citátové výrazy (čo je v zhode s tým, že sa vo svojej štúdii neobmedzuje iba na výrazy, ktoré majú charakter frazeologizmov). J. V. Bečka (1977) používa v rovnakom zmysle ako Hrbáček názov citátové cudzojazyčné výrazy (mnohé z nich uvádza v osobitnom zozname ako dodatok k svojmu Slovníku synonym a frazeologismů). Takýmto slovným spojeniam venuje časť svojej knižnej práce aj sovietsky lingvista A. M. Babkin (1970) a nazýva ich inojazyčnyje vyraženijsa (inojazyčné či cudzojazyčné výrazy). N. M. Šanskij (1964) hovorí v tejto súvislosti o prevzatých frazeologizmoch (zaimstvovannyj frazeologičeskij oborot) a pod týmto názvom rozumie pôvodom

cudzie frazeologizmy, ktoré sa v ruštine používajú nepreložené a zvyčajne aj netransliterované, písané latinkou. Frazeologizácia takýchto slovných spojení prebehla zväčša už v pôvodnom jazyku, prevzali sme ich teda ako hotové frazeologizmy. Pokiaľ ide o pôvod, najviac ich je latinských (*circulus vitiosus*, *tertium non datur*, *tres faciunt collegium*, *bona fide*), mnohé sú francúzske (*raison d'être*, *tête à tête*, *enfant terrible*), menej je talianskych (*dolce far niente*, *salto mortale*), anglických (*time is money*, *fair play*, *keep smiling*), nemeckých (*das ewig Weibliche*) a jednotlivo pochádzajú aj z iných jazykov. Pozornosť si zasluhujú nielen preto, že sa sémanticky a štylisticky zapájajú do slovenského textu, ale aj preto, že sú prameňom obohacovania vlastnej slovenskej frazeológie (rovnako aj frazeológie iných jazykov).

Existencia citátových frazeologizmov v slovenčine sa prejavuje v rozličných reláciách.

2.1. Používajú sa iba vo svojej pôvodnej cudzojazyčnej podobe, t. j. sú ako výrazové prostriedky v slovenčine k dispozícii v takom zmysle, v akom sú k dispozícii všetky ostatné frazeologizmy; ak ich nechceme pre ich cudzojazyčnú podobu použiť, musíme sa zriecť možnosti použiť frazeologizmus, vyjadriť sa obrazne. Napr. *deus ex machina*, *salto mortale*, *enfant terrible*, *faux pas*, *cum grano salis*, *tertium non datur*, *tres faciunt collegium* atď. V tejto skupine je viac takých slovných spojení, ktoré sú odvodené z cudzích odborných termínov používaných v odborných textoch (teda v celkom inej funkcii). Napr. právnické a politickoprávne termíny (*status quo*, *corpus delicti*, *ad hoc*), termíny používané v logike (*tertium non datur*, *conditio sine qua non*), v psychológii (*tabula rasa*), v diplomacii (*persona grata*, *persona non grata*), v športe (*fair play*).

2.2. Používajú sa paralelne — ale pomerne zriedkavo — so slovenskou preloženou podobou, ktorá však nemá frazeologický charakter a ktorá má preto iba oslabený účinok: *cherchez la femme* — doslovne *hľadajte ženu*, *za tým*, *v tom je/bude žena*; *bona fide* — *bez zlého úmyslu*, *úprimne*; *in medias res* — *priamo k veci*, *bez úvodu*; ako vidieť, preložené strácajú svoju špecifickú výraznosť, lebo iba v cudzojazyčnej podobe sa javia ako frazeologické.

2.3. Používajú sa paralelne so slovenskými frazeologickými kalkami, napr.: *circulus vitiosus* — *bludný/začarovaný kruh*, *dolce far niente* — *sladké ničnerobenie*, *à conto* — *na účet*, *vis maior* — *vyššia moc*, *panem et circenses* — *chlieb a hry*. Táto skupina prechádza bez pevného ohraničenia do nasledujúcej skupiny.

2.4. Používajú sa paralely citátových frazeologizmov a rovnoznačných slovenských kalkovaných frazeologizmov, ale s rozličnou frekvenciou. Citátové frazeologizmy ustupujú alebo sa obmedzujú na čoraz užší okruh

používania, stále viac ich vytláčajú slovenské paralely, ktorých pôvod sa tak stáva pre používateľa anonymný. Mnohé z nich majú ráz prísloví a porekadiel. Napr.: *o mŕtvych iba dobre* — *de mortuis (nil) nisi bene*, *mýliť sa je ľudské* — *errare humanum est*, *kocky sú hodené* — *alea iacta est*, *čas sú peniaze* — *time is money*, *vždy s úsmevom* — *keep smiling*, *druhé ja* — *alter ego*.

Inak ako citátové frazeologizmy treba posudzovať (pomerne zriedkavé) frazeologizmy, ktoré síce obsahujú cudzie slová, ale tieto sú iba ich stavebným materiálom, napr.: *byť alfou a omegou*, *kategorický imperatív*, *fixná idea*. Morfologicky sú to slovenské útvary.

Citátové frazeologizmy sú charakteristické tým, že patria súčasne do mnohých jazykov, sú medzinárodné, aj keď sa ich používanie obmedzuje na pomerne užší okruh používateľov. Skoro všetky sú obmedzené aj vzhľadom na možnosti používania v istých funkčných sférach pre výraznú knižnosť. Sú typické pre istý druh jazykových prejavov (esejistika, kultúrna publicistika, individuálny štýl autora, rečnícky štýl). Ich použitie svojím nápadným, niekedy až exkluzívnym rázom poznačuje celý prejav, to značí, že môžu vhodne zapadať iba do takého prejavu, ktorý ich nápadnosť, knižnosť nevyklučuje. Tieto vlastnosti vystupujú do popredia najmä vtedy, keď jestvujú a sú zaužívané aj ich slovenské kalkované náprotivky (pozri skupinu 2.3 a 2.4). Fakt, že jestvujú zodpovedajúce slovenské kalky, posúva citátové frazeologizmy zvyčajne do inej štýlovej roviny, smerom k výraznejšej knižnosti, výlučnosti. Ale na druhej strane vlastnosť knižnosti citátových frazeologizmov sa môže aj oslabiť až stratiť úmerne k tomu, že niektoré sa stávajú populárnymi, módnymi, ako ukazuje napr. pomerne veľká frekvencia výrokov *c'est la vie*, *corpus delicti*, *in flagranti* v neintelektuálnych prejavoch. Dôvodom, prečo sa internacionálne citátové frazeologizmy aj dnes používajú vo svojej pôvodnej, nepreloženej podobe, je zrejme okolnosť, že sa s nimi trvale asociuje istá plnosť, jednoznačnosť významu a hodnotiacich vlastností vypracovaná a podopretá dlhým používaním a väčšinou sa s nimi prostredníctvom príslušného jazyka asociuje aj osobitné kultúrne a historické ovzdušie.

Príznačné pre citátové frazeologizmy je aj to, že sa môžu používať aj bez znalosti príslušných cudzích jazykov (na rozdiel od používania skutočných citátov). To svedčí podľa J. Hrbáčka (1971) o ich interindividuálnosti (používajú sa kolektívne). Pritom nie je rozhodujúce, že citátové frazeologizmy nepoznajú všetci používatelia jazyka, resp. že ich pozná iba obmedzený počet ľudí. To napokon nie je rozhodujúce ani v pomere k celej ostatnej slovenskej frazeológii. Z hľadiska komunikácie majú aj citátové frazeologizmy svoje miesto medzi ostatnými frazeologickými prostriedkami jazyka, a hoci sú z jazykového hľadiska na ich periférii, majú svoju kul-

túrnú hodnotu. A ako konštatoval F. Miko (1978/1979, s. 199), kultúrna hodnota, ktorú v sebe zahrňuje frazeologický zvrat, je nepochybne vždy jedným z dôvodov, ktoré toto použitie motivujú.

Takto, t. j. z hľadiska kultúrnej hodnoty, treba posudzovať nielen okrídlené výrazy a tzv. citátové frazeologizmy, ktorým sme venovali pozornosť, ale aj celú tú časť slovenskej frazeológie, ktorá sa zahŕňa pod pojem prevzatá frazeológia. Keďže tvorí závažnú a nemalú časť slovenskej frazeológie, obrátime na ňu pozornosť v nasledujúcej kapitole.

3. Pojem prevzatá frazeológia sa zvyčajne chápe ako protiklad k pojmu domáca frazeológia. Tak sa totiž tradične frazeológia podľa pôvodu rozdeľuje: na domácu a prevzatú. Takéto delenie treba chápať ako podmienené, nemožno ho chápať staticky, lebo ide o inventár jednotiek z hľadiska pôvodu veľmi rozmanitý a podliehajúci dynamickému procesu prehodnocovania, presunov, zmien. Práve pre tento ustavičný pohyb nepatrí triedenie frazeologizmov podľa pôvodu medzi základné triedenia. Nie je však nepodstatné, má význam pre poznávanie frazeológie, pre porovnávacu frazeológiu, ktorej poskytuje potrebný materiál a súčasne z nej čerpá (Mlacek, 1977) a nepochybne má dosah aj na prax, na kultúru vyjadrovania v zmysle chápania a hodnotenia použitých prostriedkov, ako aj na pedagogickú prax, jazykové vyučovanie.

Čo treba rozumieť pod pojмами domáca frazeológia a prevzatá frazeológia a aký je medzi nimi vzťah.

Už sme spomenuli, že pojem domáca frazeológia sa bežne používa ako protiklad k pojmu prevzatá alebo cudzia frazeológia. Lenže z okruhu domácej frazeológie nemožno zo synchronného pohľadu vylúčiť ani prevzatú frazeológiu, ktorá sa do slovenčiny dostala alebo dostáva ako dôsledok historických aj súčasných stykov medzi národmi a krajinami. Preberanie je bežné u nás aj v iných jazykoch. Keď sa potom uvádzajú do protikladu pojmy domáca a prevzatá frazeológia, ukazuje sa ako odôvodnené hovoriť skôr o pôvodne domácej a pôvodne prevzatej frazeológii. Pod pojem pôvodná domáca frazeológia by potom bolo treba zahrnúť takú slovenskú frazeológiu, ktorá má slovenskú provenienciu, t. j. súbor jednotiek, ktoré frazeologickú kvalitu nadobudli v slovenskom jazyku, a to frazeologizáciou pôvodných voľných slovných spojení (konkrétne zistenia si budú zväčša vyžadovať historicko-etymologickú analýzu). Ďalej sem patria také frazeologizmy, ktoré vznikli podľa modelu už frazeologizovaných domácich slovných spojení, alebo ktoré pochádzajú z ešte staršieho, dávnejšieho slovenského prameňa. (Opierame sa čiastočne o charakteristiku pojmu iskonno russkije frazeologičeskije oboroty – Šanskij, 1964, s. 224.)

Pojem prevzatá frazeológia možno charakterizovať ako protiklad k pojmu pôvodná frazeológia v tom zmysle, že ide o slovné spojenia, ktoré zís-

kali frazeologickú kvalitu už v pôvodnom, nie preberajúcom jazyku, prešli do slovenčiny ako hotové frazeologické jednotky, jestvujú (alebo jestvovali) teda paralelne vo viacerých jazykoch. Tento fakt však nevylučuje, ako sme už spomenuli, že sa v preberajúcom jazyku môžu pociťovať ako domáce, vlastné či pôvodné frazeologizmy. Cudzí pôvod sa dá vo veľmi mnohých frazeologizmoch zistiť iba špeciálnou analýzou, ba často ani nie je možné zistiť miesto vzniku, ak vo frazeologizmoch niet nijakých signálov, ktoré by upozorňovali na cudzí, nie domáci pôvod. Niet v nich napr. pomenovaní cudzích reálií, motivácia, obraznosť je zreteľná, zrozumiteľná a blízka nositeľom preberajúceho jazyka, sémantické osvojenie je úplné a jednoznačné a frazeologizmy patria zo synchronného hľadiska do aktívnej frazeologickej zásoby preberajúceho jazyka, v našom prípade slovenského, ba tvoria nemalú časť frazeológie, ktorú pokladáme za svoju. Prípady, ktoré odborník alebo o veci poučený používateľ môže posúdiť ako prevzaté, nemusi tak posudzovať bežný používateľ. Mnohé frazeologizmy, ktoré sa používateľovi javia ako pôvodné, lebo sa zhodujú svojím rázom s tým, čo sa zvyčajne cíti ako ľudové, blízke, späté napr. motiváciou aj formuláciou s jeho základnými pocitmi, postojmi, skúsenosťami, domácim prostredím ap., vôbec nemusia mať domáci pôvod a ich paralely jestvujú aj v rozličných iných jazykoch. Napr.: *s tým si kapustu neomastí* (nem. *das macht den Kohl/Kraut nicht fett*); *kúpiť/kupovať mačku vo vreci* (rus. *pokupat kota v meške*, nem. *die Katze im Sack kaufen*, franc. *acheter chat en poche*); *vajatali hory, porodili myš* (čes. *hora porodila myš*, lat. *parturiunt montes, nascetur ridiculus mus*). Slovníky napokon poskytujú dostatok takých príkladov. Bežný používateľ frazeológie si prevzatia uvedomuje, ako sme už spomenuli, zvyčajne iba pri takých frazeologizmoch, ktoré majú vo svojom zložení výraznejšie, nápadnejšie lexikálne prvky, signalizujúce iný pôvod ako domáci (zvyčajne sú to vlastné mená, reálie ap., napr.: *chodiť od Annáša ku Kaifášovi/od Poncia k Pilátovi*; *keď nejde Mohamed k hore, musí ísť hora k Mohamedovi*; *trójsky kôň*; *hodiť niekoho cez palubu*; *zdvihnúť kotvy*). To však nie je (okrem štylistických zreteľov) pre používateľa rozhodujúce pri ich využívaní, pri ich fungovaní v súčasnom jazyku. Týka sa to vo veľkej miere najmä tej časti frazeológie, ktorá vyrástla na báze antickkej mytológie, biblických a kresťanských prameňov, dejín spoločnosti a jej vývinu.

V delení frazeológie na domácu a prevzatú frazeológiu nie je odôvodnené vidieť také jednostranné hodnotenie, ktoré by dávalo pojmu prevzatá frazeológia zhoršujúci význam. Zhoršujúci v tom zmysle, že ak nie je frazeologizmus pôvodom domáci, ak nemá pečať ľudovej svojráznosti a jeho paralelu majú aj iné jazyky, je menej hodnotný, prípadne nepotrebný. Na rozlišovanie správnosti a nesprávnosti vo frazeológii sú vypracované špe-

cifické pojmy, a to frazeologická norma a frazeologická chyba (Mlacek, 1980), resp. vzťah k jazykovej kultúre a ku kultúre používania frazeológie. Stieranie hraníc medzi domácimi či pôvodnými a prevzatými frazeologizmami a s tým súvisiaci postoj používateľov k nim podporuje a vysvetľuje „všeludské“ chápanie a vnímanie sveta, prírody, podobnosť psychických procesov, zákonov myslenia, základných životných postojov, pocitov, potrieb a ich uspokojovania, spoločný základ vzdelania a kultúry (ten najmä v rámci európskych národov). Tým sa dá vysvetliť „ochota“ rozmnožovať pôvodnú domácu frazeológiu preberaním, kalkovaním. Pritom objektom preberania môže byť napr. iba „základná téma“ ďalej originálne stvárnená v jednotlivých jazykoch. Napr. *za málo peňazí málo muziky*, slovin. *za malo denarja malo muzike*, nem. *kein Geld, kein Tanz*, franc. *selon l'argent le violon* (příklad z J. Pavlicu).

Prevzaté frazeologizmy hrajú významnú úlohu takmer vo všetkých národných jazykoch. Európske jazyky oplývajú frazeologickými paralelami, kalkami, takže by sa dali zostaviť mapy výskytu spoločných európskych frazeologizmov. Tie predstavujú závažnú vrstvu aj v slovenskej frazeológii. Stopy pôvodu, prevzatia si zachovávajú iba niektoré z nich, ako sme sa usilovali ukázať na príkladoch.

V článku sme sa zaoberali otázkami preberania vo frazeológii, vzťahom domácej a prevzatej frazeológie a rozborom dvoch skupín prevzatých frazeologizmov, ktoré majú paralely vo viacerých jazykoch. Väčšiu pozornosť sme venovali tzv. citátovým frazeologizmom, ktorých postavenie v rámci slovenskej frazeológie sa dosiaľ nehodnotilo. Usilovali sme sa ukázať, že z hľadiska súčasného používania má vydelenie pojmu prevzatá frazeológia ako protiklad k pojmu domáca frazeológia obmedzený význam, iný ako z hľadiska historického, porovnávacieho a etymologického. Zo synchronného hľadiska treba posudzovať prevzaté frazeologizmy na základe vzťahov k vlastnému jazykovému systému, podľa toho, ako sa doň zaradili a zapájajú jazykovo, sémanticky a štylisticky. Posudzovanie podľa vzťahu k iným jazykom je druhotné, ale zasa ukazuje historické, spoločenské a kultúrne súvislosti a vzťahy medzi národmi a krajinami. Prevzaté frazeologizmy, medzinárodné frazeologické paralely súvisiace so základnými oblasťami spoločenského, kultúrneho aj civilizačného vývinu ľudskej spoločnosti majú také kultúrne hodnoty, ktoré obohacujú slovenčinu rovnako, ako obohacujú iné jazyky.

Literatúra

- BABKIN, A. M.: Russkaja frazeologija, jejo razvitije i istočniki. Leningrad, Nauka 1970. 262 s.
BEČKA, J. V.: Slovník synonym a frazeologismů. Praha, Vydavatelství Novinář 1977. 431 s.

HRBÁČEK, J.: Citátové a jiné periferní lexikální prvky cizího původu v slovní zásobě češtiny. Slovo a slovesnost, 32, 1971, s. 26–34.

MIKO, F.: Frazeológia a kultúra reči. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 25, 1978/1979, s. 199.

MLACEK, J.: Z problematiky slovenskej frazeologickej terminológie. Kultúra slova, 9, 1975, s. 326–333.

MLACEK, J.: Slovenská frazeológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 119 s.

MLACEK, J.: Frazeológia a jazyková kultúra. Kultúra slova, 14, 1980, s. 97–104.

PAVLICA, J.: Frazeološki slovar v petih jezikih. Ljubljana 1960. 686 s.

ROJZENZON, L. I.: Lekcii po obščej i ruskoj frazeologii. Samarkand, Samarkandskij gosudarstvennyj universitet imeni Ališera Navoi 1973. 223 s.

SANSKIJ, N. M.: Leksikologija sovremennogo russkogo jazyka. Moskva, Prosveščeniye 1964. 315 s.

Mária Pisárčiková

KNIŽNÉ SLOVÁ V SLOVENČINE

Lexikografické práce na pripravovanom jednozväzkovom slovníku spisovnej slovenčiny nútia vrátiť sa znova k otázkam štylistického rozvrstvenia slovnej zásoby a štylistických prostriedkov spisovného jazyka, teda k otázkam, ktorým slovenskí jazykovedci venovali veľkú pozornosť najmä v šesťdesiatych rokoch. V tom čase vznikli viaceré štúdie o funkčných štýloch spisovnej slovenčiny, viedli sa diskusie o jednotlivých štylistických prostriedkoch a ich fungovaní (najmä v diskusii o Slovníku slovenského jazyka – ďalej SSJ, 1966). Na základe kritiky SSJ v spomínanej diskusii sa v časopise Kultúra slova prehodnocovali niektoré štylistické kvalifikátory prvkov slovnej zásoby na konkrétnom materiáli (Urbančok a kol., 1967–1973). Aj pri takejto sústredenej pozornosti na štylistické hodnotenie jazykových prostriedkov ostalo dosť problémov nedoriešených. Vynárajú sa opäť pri novom pohľade na lexikálne jednotky spisovnej slovenčiny.

Medzi problematické otázky z tohto okruhu patrí aj pojem *knižnosť*, v lexikografii a v jazykovej kultúre používaný v spojeniach ako *knižný výraz*, *knižný jazykový prostriedok*, *knižné slovo*, *príznak knižnosti*, *knižná vrstva* a niekedy aj *knižný štýl*. Nevyjasnenosť okolo pojmu *knižnosť* pripomína už J. Mistrik (1970): „Popri početnej vrstve hovorových slov vyčleňuje sa v slovenčine rozsahove veľmi malá a doteraz nie dosť presne definovaná skupina knižných slov.“ Na teoretickú nevyjasnenosť pojmu *knižnosť* a na nejednotnosť a rôznorodosť jeho chápania upozorňuje v českej lingvistike aj A. Jedlička (1973, s. 92). Tomuto problému sa najnovšie venoval J. Bosák (1981) v recenzii Slovníka cudzích slov od M. Ivanovej-Salingovej a Z. Maníkovej. Konštatoval, že „... označovanie slov kvalifi-

kátorom *kniž.* (nielen v SCS, ale aj v iných slovníkoch) je veľmi všeobecné, nepresné, keď sa na jednej strane takto označujú slová na časovej osi (zastávajúce), jednak je to akási nálepka na nepresné označovanie slov terminologického charakteru predovšetkým zo spoločenskovedných disciplín.“ Podľa J. Bosáka „knížnu vrstvu tvorí pomerne malá skupina slov neterminologického charakteru, využívaná predovšetkým v istých typoch náučného štýlu aj ako istý zámerný, exkluzívny, zdôrazňujúci prostriedok (*apodiktickosť, briskný, fantaskný, excelentný, efemérny, frapantný, niveau, noblesa, prestol, revolta* atď.).“¹ Táto charakteristika sa však vzťahuje iba na jednu zo skupín knižných slov, ktoré sa vnútorne členia na niekoľko typov, ako ukážeme v ďalšej analýze. Rôznorodosť prvkov slovnej zásoby majúcich spoločný stylistický príznak nie je nič výnimočné (stačí porovnanie so širokou škálou pri hovorových slovách alebo s rozmanitosťou typov slov s expresívnym príznakom). Isté rozpätie tu celkom prirodzene súvisí s mnohotvárnosťou slovnej zásoby.

Slová s knižným príznakom doteraz najkompletnejšie zachytáva SSJ, hoci hodnotenie *knižný výraz* sa používa aj v iných slovníkoch (zväčša dvojjazyčných). V nich sa však spravidla vychádza práve z výkladového SSJ. V tomto prvom úplnom opise lexiky spisovnej slovenčiny z hľadiska stylistickej príznakovosti sa označenie *kniž.* (= knižné slovo) nepoužívalo (najmä v kombinácii *kniž. zastar.*, t. j. knižné zastarané slovo) vždy adekvátne. O tom sa tu netreba bližšie rozpisovať, lebo sa tejto otázke v odborných časopisoch venovalo veľa miesta (porov. diskusia o SSJ, 1966; Urbančok a kol., 1967–1973). Dôležité je zistenie, že v SSJ sa okrem kritizovaných prípadov používa označenie *kniž.* vcelku výstižne. Treba to oceniť najmä preto, že pri koncipovaní slovníka nebolo k dispozícii presnejšie teoretické východisko, takže sa postupovalo viac-menej intuitívne. Pravda, ak neberieme do úvahy stručnú charakteristiku knižných slov z úvodu k slovníku, že totiž knižné slová (alebo významy) sú „slová, ktoré sa v bežnej hovorenej reči nepoužívajú, ale sú charakteristické pre knižný štýl, najmä vedecký alebo publicistický; mnohé sú cudzieho pôvodu (napr. *kontemplovať, intolerancia, decentný, iskrenný, dejstvovať* ap.)“ (SSJ, 1959). Ako vidieť, definícia je dosť hmlistá, uzaviera sa v kruhu – „knižné slová sú charakteristické pre knižný štýl“, pričom nejasný je najmä pojem „knižný štýl“, keďže v doterajších klasifikáciách štýlov sa takýto štýl osobitne nevydeľuje.

¹ Po napísaní nášho článku uverejnil J. Bosák (1981) štúdiu, v ktorej bližšie rozvádza svoje názory na otázku knižných slov. Knižnosť chápe širšie ako v citovanej recenzii. Uvažuje dokonca o potrebe vydeliť knižný štýl ako samostatný jav (ako protipól hovorového štýlu), a to pri členení prebiehajúcim na vertikálnej osi oproti funkčnému členeniu na horizontálnej osi. Knižný štýl by potom zodpovedal vysokému štýlu, popri ktorom by sa vydeľoval ešte stredný a nízky štýl.

Pri analýze pojmu knižnosť, resp. knižné slová treba vyjsť zo súčasného *rozvrstvenia národného jazyka* a z jeho stylistickej diferencovanosti. Doterajšie teórie pomerne ostro stavajú proti sebe spisovný jazyk proti ostatným útvarom národného jazyka. Podľa tohto primárneho rozdelenia knižné slová patria iba do *spisovného jazyka*. Toto určenie korešponduje aj s najnovšou teóriou spisovného jazyka, ktorej hlavné východiská predniesol na konferencii v Smoleniciach r. 1976 J. Horecký (1979). Podľa Horeckého teórie, vychádzajúcej zo všeobecnej teórie komunikácie, stratifikáciu národného jazyka predstavuje forma spisovná, štandardná, subštandardná, nadnárečová a nárečová; mimo tohto rozvrstvenia stojí jazyk umeleckej literatúry. Knižnosť sa týka iba spisovnej formy (nezasahuje štandard a subštandard) a pravda aj umeleckej literatúry, ale tá sa v uvedenej teórii vydeľuje osobitne.

Pri vymedzovaní pojmu knižnosť ako ďalšie hľadisko možno uplatniť hľadisko *formy realizácie prejavu*. Niektoré prejavy sa totiž uskutočňujú spravidla ústne (hovorené prejavy), iné sa realizujú zvyčajne písomne (písomné prejavy). Knižné slová sú typické pre písomné prejavy.

V slovenských stylistických teóriách sa tradične berie do úvahy *prostredie*, v ktorom sa používa spisovný jazyk, resp. jeho jednotlivé štýly (porov. Paulíny, 1960). Podľa daného prostredia sa vydeľujú štýly súkromného styku a štýly verejného styku. Knižné slová sú prostriedkami štýlov verejného styku.

K najdôležitejším hľadiskám pri určovaní charakteru knižných slov patrí hľadisko *štýlového rozvrstvenia spisovného jazyka*. Vychádzame z najviac prijímaného triedenia funkčných štýlov na dorozumievacie štýly a na umelecký štýl (Mistrik, 1970). Z dorozumievacích štýlov sa osobitne vyčleňuje hovorový štýl (ako štýl súkromného styku) a štýl náučný, publicistický a administratívny (ako štýly verejného styku). Knižné stylistické prostriedky sú príznačné pre náučný, publicistický a administratívny štýl. Používajú sa teda v odborných prejavoch (vedeckých, populárno-vedeckých a administratívnych) ako špecifické, no predsa všeobecne známe lexikálne prvky (nie úzko odborné termíny), ďalej v publicistických prejavoch na vyjadrenie istej slohovej nadnesenosti, sviatočnosti, slávnostnosti, výnimočnosti. Z pozície centrálnej neutrálnej slovnej zásoby tvoria protiklad k hovorovým slovám. Tento základný protiklad *hovorovosť — knižnosť* vyplýva najmä z toho, že hovorové slová sú zviazané s hovorenými jazykovými prejavmi, kým knižné slová zodpovedajú písaným jazykovým prejavom. Aj tak však podľa A. Jedličku (1974) táto opozícia nie je symetrická. Hovorovosť sa totiž viaže aj na funkčný štýl (hovorový), kým knižnosť iba na vrstvu prostriedkov iných štýlov, pričom osobitný „knižný“ štýl sa nevydeľuje. Osobitné postavenie vo vzťahu ku knižným slovám má umelecký

štýl. Keďže jeho základnou funkciou nie je iba dorozumievanie (komunikácia), ale plní esteticko-komunikatívnu funkciu, výber prostriedkov v umeleckom štýle nie je nijako determinovaný. Umelecký štýl, už svojou podstatou štylisticky mnohotvárný a veľmi premenlivý, využíva jazykové prostriedky všetkých štýlov, ako aj prostriedky spoza hraníc spisovného jazyka. Knižné slová pochopiteľne tvoria súčasť týchto výrazových prostriedkov.

Knižným slovám sa často pripisuje zastaranosť, istá archaickosť. Rozpätie týchto výrazových prostriedkov je však širšie — z časového hľadiska môžu byť zastarané, zastarávajúce, a čo sa týka časovej dimenzie aj bezpríznakové a napokon môžu byť aj neologizmami.

Pri vymedzovaní pojmu knižnosť treba napokon vziať do úvahy reláciu *cudzie — domáce* lexikálne prostriedky. I keď je pri vrstve knižných slov zjavná prevaha cudzích prvkov, predsa sem patrí aj dosť reprezentatívne množstvo domácej lexiky.

Na základe uvedených hľadísk možno knižné slová súhrnne charakterizovať ako také lexikálne prostriedky, ktoré sa vyskytujú prevažne v písaných prejavoch, a to v štýloch verejného styku — náučnom, publicistickom a administratívnom, kde tvoria súčasť všeobecného odborného vyjadrovania, ale nemajú pritom povahu termínov z jednotlivých odborov. V umeleckých prejavoch a sčasti v publicistike sa využívajú na vyjadrenie slohovej nadenenosti, slávnostnosti až patetickosti, inokedy výlučnosti a istej vybranosti.

V doterajšej úvahe sme na knižné slová pozerali globálne ako na istý inventár prostriedkov slovnej zásoby používaný v obmedzenej sfére komunikácie. Konštatovali sme, že v pomere k neutrálnym lexikálnym prostriedkom ide o príznakové prvky. Štylistická príznakovosť sa objektívne vo všeobecnosti zisťuje pomerne ťažko, a to aj preto, že slovná zásoba je najživšou zložkou jazyka a v nej štylistické hodnoty sú ešte premenlivejšie. V systéme štýlov prebiehajú ustavičné vývinové zmeny, medzi prvkami jednotlivých štýlov dochádza k vzájomnému preskupovaniu. Niektoré slová s knižným príznakom (napr. publicizmy cudzieho pôvodu) strácajú svoju príznakovosť a dostávajú sa viac do centra slovnej zásoby. Iné sú zasa vytláčané z centrálneho postavenia na okraj. Pritom na štylistickú hodnotu (v našom prípade na knižnosť) pozeráme ako na konštantnú vlastnosť slova, teda ako na systémový jav, ktorý nie je determinovaný situáciou, kontextom. V nasledujúcom podrobnejšom triedení knižnej lexiky na jednotlivé vrstvy berieme do úvahy všetky tieto okolnosti a sme si vedomí nerovnorodosti použitých kritérií. Táto nerovnorodosť je však podmienená povahou danej časti lexiky.

I. Do prvej skupiny zaraďujeme domáce slová, ktoré možno ešte deliť

1. podľa časového hľadiska, 2. podľa kritéria významovej odvodenosti a 3. podľa sféry použitia.

1. Na základe časového kritéria možno vyčleniť vrstvu knižných slov, ktoré a) majú príznak zastaranosti alebo zastarávania; b) sú časovo bezpríznakové (zo synchronného hľadiska); c) majú povahu neologizmov.

a) Zastarané alebo zastarávajúce slová knižného rázu sú tesne zviazané s písanou rečou a vďaka nej sa v jazyku držia. V súčasnosti sa v reči využívajú ako archaizujúci prostriedok, napr.: *drieľny, dejanie, činiť* (= konať), *držať reč, držať si* (za povinnosť), *tesklivý, teskný, údobie, ubijca, ukruštenstvo, ťaženie, úpieť, vznášať prosbu, kárať, kárny, kmeť, tenže* a pod.

b) Oveľa bohatšia je skupina knižných domácich slov časovo bezpríznakových: *bázeň, šat, šťastena, studnica, žertva, imanie, šarlát, súcno, strasť, verva, poryv, mrav, chrám, úbeľ, pustokvet, kúzlo* (= čaro), *svit*, (= svetlo), *túha, údes, lán, skvieť sa, skončiť, rinúť sa, tkvieť, vanúť, kormútiť sa, (s)kanúť, koiť sa* (nádejou), *koríť sa* (kráse), *kochať sa* (v hudbe), *jatriť, rieť, odvetiť, zbratať sa, zomknúť sa, sklbiť* (dej), *spieť* (= smerovať), *(ne)uspieť* (= mať, nemať úspech), *privodiť, primať, udiť sa, trnúť, prahnúť, spočívaj, strmieť, strmiť sa* (do výšky), *zanietiť, skoliť, sklátiť, úchvatný, velebný, utkvelý, slastný, jarý, pádny, vyprahnutý, urputný, nerozborný, navzdor(y), kiez* a pod.

c) Za knižné domáce neologizmy možno pokladať niektoré produktívne typy slov z odborného a esejistického jazyka, napr.: *smrtnosť, sobášnosť, nákladovosť, postojovosť, zneistiť, zneuznať, zneurčiteľ, spochybniť, spochybňovať* a pod. Šťasti sem patria aj okazionalizmy.

Pri domácich knižných slovách významnú zložku utvárajú kompozitá, ktoré môžu obsahovať ktorýkoľvek z uvedených príznakov (t. j. zastaranosť, časovú bezpríznakovosť, príznak neologizmu): *jasnozrivý, jasnovidný, tajuplný, zmysluplný, tancachtivý, smrtonosný, srdcervúci, svetovládny, slobodýmílovný, umeniachtivý, umeniamílovný, životodarný, útlocit, temnosvit, moreplavba, sebazabudnutie* a pod. Príznačky knižného zafarbenia majú aj niektoré slovesno-menné spojenia, ktoré sú v súčasnom jazyku veľmi produktívnou zložkou slovnej zásoby. Ich knižný ráz nie je natoľko výrazný ako pri predchádzajúcich lexikálnych jednotkách, no na pozadí ich jednoslovných synonym sa predsa uvedomuje. Knižný príznak (hoci prítomný v slabšej miere) potvrdzuje aj sféra používania. V hovorových prejavoch sú slovesno-menné spojenia pomerne zriedkavé, kým v štýloch, ktorých zložkou sú aj knižné prostriedky (t. j. v náučnom, publicistickom a administratívnom štýle) sa vyskytujú pomerne často. Také sú konštrukcie ako *podať vysvetlenie, vyslovovať námietky, uskutočniť objav, vziať do úvahy, uskutočniť zjednodušenie, nájsť uplatnenie* a pod. Ich jednoslovné

synonymné náprotivky sú štylisticky dynamickejšie, živšie, „hovorovejšie“: *vysvetliť, namietať, objaviť, uvážiť, zjednotiť, uplatniť sa*.

Aj tieto náhodne vybrané príklady ukazujú, že vrstva domácich knižných slov nie je taká zanedbateľná, akoby sa na prvý pohľad zdalo. Ide o všeobecne známe lexikálne jednotky, ktorých príznakovosť sa však uvedomuje dosť ostro na pozadí neutrálnej lexiky.

2. Pomerne výraznú vrstvu domácej knižnej lexiky tvoria slová, ktoré vo svojich základných významoch patria do centra slovnej zásoby (a sú štylisticky neutrálne), no prenesením v niektorých významoch nadobudli ráz knižnosti. Také sú napr. slová *srdce* (vo význame cit, resp. stred: *hlas srdca; srdce Európy*), *tvár* (vo význame podstata, resp. vzhľad: *pravá tvár fašizmu; tvár krajiny*), *tok* (*tok času*), *kolíska* (*kolíska ľudstva*), *temno* (nevedomosť; nejasnosť), *tieň* (*tieň smrti; ani tieň podozrenia*), *súd* (*súd dejín*), *súmrak* (obdobie úpadku), *spravodlivosť* (*ujsť spravodlivosti*, t. j. trestu), *stĺp* (*stĺp rodiny*, t. j. opora), *svedok* (*svedok zašlej slávy*), *kreslo* (úrad), *koreniť* (mať pôvod), *kalíť* (*kalíť šťastie*, t. j. kaziť), *tešiť sa* (vážnosti), *krvácať* (za vlast), *tanúť* (na mysli), *spasiť* (zachrániť), *stravovať* (zožierať), *svätiť* (pamiatku), *maľovať si* (budúcnosť, t. j. predstavovať si), *uroniť* (slovo), *temný* (chmúrny) a pod. Knižné významy vznikajúce prenesením zo štylisticky neutrálnych domácich slov sú ďalším prameňom na obohacovanie knižnej lexiky z domácich zdrojov.

3. Čo sa týka sféry použitia, domáce knižné slová sa vyskytujú predovšetkým v umeleckom štýle, kde sa sčasti prekrývajú s básnickými slovami: *nach, skon, skonáť, skanúť, schvieť sa, usnúť, vesna, lkať, úpieť, kýs, sťa* a pod. Na druhej strane sa prekrývajú s tzv. biblizmami, t. j. slovami z náboženského okruhu: *mesiáš, protivenstvo, blahoslavený, všemohúci* a pod. Pomerne bohato sa využívajú v publicistickom štýle a najmä v esejisticky ladených prejavoch, napr.: *sledovať* (správnu líniu), *uzatvárať* (usudzovať), *nerozborný, zomknúť sa, zvrchovaný; uschopniť, človečenský, ozvlášťujúci, odťažitý* (= druhoradý, nepodstatný) a pod. Administratívny štýl využíva prostriedky s príznakom knižnosti typu sekundárnych predložiek (*následkom, prostredníctvom, za účelom, s ohľadom na*) a výrazov typu *horeuvedený, obdržať* a pod. V náučnom štýle (okrem esejistiky) sa knižné slová domáceho pôvodu využívajú pomerne málo.

II. Druhú skupinu knižných slov tvoria slová cudzieho pôvodu. Aj pri tejto časti lexikálnych prostriedkov by sa dalo uplatniť časové hľadisko (napr. slová *toastovať, buřšikózny* sú zastarané, *situovať, minuciózny* sú časovo neutrálne, kým *moderátor, science fiction* možno pokladať za knižné neologizmy), ďalej hľadisko významovej odvodenosti (*mystický* je popri svojom základnom význame vzťahového adjektiva „týkajúci sa mystiky“

aj knižným výrazom v odvodenom význame, v ktorom značí toľko čo tajomný; alebo sloveso *korešpondovať* popri základnom neutrálnom význame „písať“ sa používa aj v knižnom význame „byť v súlade“), ale tieto kritériá nečlenia vrstvu cudzej knižnej lexiky nijako výrazne. Cudzie knižné slová najviac charakterizuje ich príslušnosť k náučnému a publicistickému štýlu. V uvedených dvoch sférach komunikácie predstavujú tieto výrazové prostriedky pevnú zložku zafixovanú ako protipól k hovorovým stylistickým prostriedkom. Sú často súčasťou odborného vyjadrovania a veľká časť tejto zložky knižnej lexiky sa využíva priamo v terminologických sústavách jednotlivých vedných odborov. Užšia terminologická platnosť nie je v rozpore s ich primárnym príznakom knižnosti. Ten je totiž daný ich všeobecnou rozšírenosťou, i keď patria zväčša do pasívnej slovnej zásoby prevažnej väčšiny používateľov jazyka. Sú jedným z prostriedkov intelektualizácie reči. Tradične sem patria slová z okruhu spoločenskovedných disciplín (najmä abstraktné pojmy z filozofie, politiky, práva, literatúry, psychológie, ekonómie, hudby, výtvarného umenia a pod.), no v posledných desaťročiach prudko sa rozvíjajúce technické vedy a osvojovanie si ich výsledkov v praxi spôsobujú, že okruh knižných slov cudzieho pôvodu narastá práve týmto smerom. Pravda, treba mať na pamäti, že príznak knižnosti (tak ako aj iné stylistické kvalifikátory) podlieha ustavičnému prehodnocovaniu. Mnohé knižné slová svoju príznakovosť pomerne rýchlo strácajú a posúvajú sa do centra slovnej zásoby ako neutrálne slová cudzieho pôvodu (*trend, efektívny, prognóza, kapacita* a pod.). Iné zasa nadobúdajú priam protikladné príznaky hovorovosti alebo expresivity.

Za knižné slová cudzieho pôvodu pokladáme slová ako *kategorický, koexistencia, kreácia, kultivovať, kolorit, konfigurácia, konglomerát, kontinuita, taxatívny, teatrálny, totalita, progres, segment, symptóm, segregácia, stimulovať, substancia, subtilný, milieu, minorita, fragment, frenetický, exaltovaný, uniformita, univerzum, autenticita, labilita* (najmä oproti viac zdomácneným podobám *autentickosť, labilnosť*) a pod.

V doterajšom uvažovaní sme sa už viac ráz dotkli pojmu stylistická príznakovosť knižných slov. Znamená to toľko, že sa ako príznakové uvedomujú na pozadí neutrálnej slovnej zásoby, a to nielen ako celku, ale že väčšina knižných slov má neutrálne náprotivky. Takéto dvojice utvárajú stylistické synonymá. Synonymia sa týka všetkých typov knižných slov domáceho i cudzieho pôvodu. Okrem rozdielov v stylistickej hodnote pri synonymných dvojiciach môže ísť aj o jemné významové odchýlky, ale to je už téma, ktorá sa vymyká z danej problematiky. Pravda, jestvujú aj také knižné lexikálne jednotky, ktorým chýba bezpríznakový náprotivok. Ak ide o cudzie slová, knižnosť sa pri nich pomerne rýchlo stráca a začleňujú sa do neutrálnej vrstvy slovnej zásoby.

Všetky vlastnosti príznaku knižnosti, ktoré sme pozorovali na lexikálnych jednotkách slovnej zásoby, týkajú sa aj frazeológie ako jej špeciálnej časti. Knižnosť sa však vo frazeológii uplatňuje v obmedzenej miere, lebo hlavnou sférou frazeologických jednotiek je umelecký a hovorový štýl, ku ktorým knižnosť stojí neraz v protiklade. Pri štylistickej klasifikácii sa knižné frazeologizmy (podobne ako aj pri ostatnej lexike) kladú ako protipól k hovorovým frazeologizmom, pričom strednú vrstvu tvoria štylisticky neutrálne frazeologické jednotky (o tom podrobnejšie Mlacek, 1979). Pri uplatnení kritéria *domáca – cudzia lexika* možno k domácim knižným frazeologickým prostriedkom zaradiť typy ako *rodná hruda*, *zložiť zbrane*, *snívať svoj večný sen*, *položiť život na oltár vlasti*, okrídlený výraz *práca na národa roli dedičnej* a pod. Výraznejšiu skupinu tvoria frazeologické jednotky pôvodom cudzie, tzv. europeizmy (najmä frazeologizmy vychádzajúce z mytológie a biblických textov), napr.: *jánusovská tvár*, *vrátiť sa so štítom alebo na ňom*, *nosiť na čele Kainovo znamenie*, *v pote tváre*, *rozŕať gordický uzol*, *byť alfou a omegou niečoho*, *na tvári miesta* a pod.

Knižnosť ako štylistická príznakovosť sa dotýka aj iných jazykových rovín, nie iba lexiky. Zasahuje ortoepickú rovinu, tvorenie slov, morfológiu aj syntax. Tieto javy si však vyžadujú osobitný výskum.

Usilovali sme sa ukázať, že knižné slová tvoria pevnú zložku slovnej zásoby, aj keď smerujú z jej centra viac na perifériu. Toto postavenie súvisí s ich výraznou štylistickou príznakovosťou oproti neutrálnemu centru a s obmedzenou sférou používania. Knižné slová netvoria skupinu slov, ktorá v jazyku iba dožíva, zastaráva a ďalej sa nevyvíja. Pramene jej obohacovania sú jednak domáce (súvisia najmä s prenášaním významov a s istými slovotvornými typmi) a jednak cudzie (živý civilizačný pohyb odrážaný v internacionálnej lexike). Ich životnosť podporuje aj uvedomovaný a často využívaný protiklad k hovorovým slovám. Popri vlastnostiach, ktoré knižné slová charakterizujú a na ktoré sa poukázalo už skôr, pokladáme za dôležité zdôrazniť ich vnútorné členenie na domáce a cudzie. Toto delenie neodráža iba pôvod slova, ale má význam aj pre sféru používania, t. j. pre uplatnenie v jednotlivých štýloch (domáce knižné slová sa používajú v umeleckom štýle, v publicistike, esejistike a sčasti v administratíve; cudzie najmä v náučnom štýle, bohato v publicistike a sčasti v administratíve). Kým pri domácich knižných prostriedkoch je príznak knižnosti pomerne pevný, pri cudzích osciluje medzi terminologickou a bezpríznakovou (neutrálnou) vrstvou lexiky. Živý pohyb v tejto lexikálnej vrstve tu neumožňuje určiť presné hranice. Knižným slovám sa často pripisujú záporné črty, ako meravosť výrazu, strojenosť, neživosť. Také hodnotenie je na mieste iba vtedy, keď sa používajú tieto prostriedky štylisticky nevhodne. Naopak pri adekvátnom využívaní sa ich štylistická sila znásobuje.

Literatúra

- BOSÁK, J.: Nad Slovníkom cudzích slov. *Slovenská reč*, 46, 1981, s. 114–122.
- BOSÁK, J.: Odras dynamiky jazykového vývinu na prehľadnocovaní knižného štýlu. *Jazykovedný časopis*, 32, 1981, s. 151–154.
- Diskusia o Slovníku slovenského jazyka. *Slovenská reč*, 31, 1966, s. 76–112.
- HORECKÝ, J.: Východiská k teórii spisovného jazyka. In: *Z teórie spisovného jazyka*. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 13–22.
- JEDLIČKA, A.: K pojetí a vymezení knižnosti. *Slovo a slovesnost*, 34, 1973, s. 92–97.
- JEDLIČKA, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Praha, Univerzita Karlova 1974. 227 s.
- MISTRÍK, J.: *Stylistika slovenského jazyka*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1970, s. 208.
- MLACEK, J.: O štylistickej klasifikácii frazeologizmov. *Jazykovedný časopis*, 30, 1979, s. 134–143.
- PAULINY, E.: Funkčné jazykové štýly a ich klasifikácia. *Slovenský jazyk a literatúra v škole*, 6, 1960, s. 229.
- Slovník slovenského jazyka*. Zv. 1. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959. 815 s.
- URBANČOK, M. a kol.: *Čítame Slovník slovenského jazyka*. Kultúra slova, 1–7, 1967–1973.

Pavol Žigo

ÚČELOVÉ VEDĽAJŠIE VETY V PREDSPISOVNEJ SLOVENČINE

Problematike súvetia venovali naši i zahraniční jazykovedci viac monografických prác, v ktorých analyzovali štruktúru i klasifikáciu súvetí. Chýbajú však práce, ktoré by nám dávali ucelený obraz o vývine súvetia v predspisovnej slovenčine. Opísať tento proces nie je jednoduché, pretože si to vyžaduje rozsiahle štúdium písomných archíválií, konfrontáciu prác z teoretickej jazykovedy od našich i zahraničných jazykovedcov i porovnanie našich výsledkov so stavom v iných slovanských jazykoch či v spisovnej slovenčine. Navyše si ešte treba uvedomiť, že väčšina písomných pamiatok slovenského či slovakizovaného charakteru siaha len po hranice 14. a 15. storočia a o tejto dobe z hľadiska vývinu súvetia možno predpokladať, že zmeny nebudú také badateľné ako v dobe, keď sa formovali podradovacie vzťahy, keď hovoriaci ešte len začínal chápať, že v súvetí s pôvodným parataktickým vzťahom sa jedna veta stáva determináciou inej vety (porov. Bauer, 1960, s. 113). A práve spomenuté významové vzťahy sú v priebehu formovania súvetí z bezspojkových parataktických refazcov výpovedí odrazom vývinu myslenia. Opis vývinu súvetia má v lingvistickom výskume iný charakter ako výskum javov vo fonologickej, morfolologickej alebo lexikálnej rovine. Syntaktické vzťahy vo vete či súvetí boli pravdepodobne jednotnejšie na väčšom jazykovom území ako napr. reflexy za

praslovanské vokály vo fonologickej rovine alebo súbor paradigiem v morfolologickej rovine. Syntaktickú rovinu totiž v predpisovnom období zasiahli zmeny, ktoré sa týkali najmä vzťahov vetných členov (v prevažnej miere vedľajších) a formovania vetných vzťahov v súvetí.

Ak chceme hlbšie preniknúť do základov vývinu súvetia, musíme si uvedomiť fakt, že v súvetí prevláda izomorfizmus syntaktických vzťahov. Kým v jednoduchej vete ide o vzájomné vzťahy vetných členov, v súvetí a v zložitých súvetných celkoch ich funkciu preberajú vety, často celé súvetia. Pozorne treba skúmať spojky a spojkové výrazy a ich vzťah k sémantike viet. Pre spojky je v ich začiatočnej vývinovej fáze charakteristická polysémickosť (spojka *že* napr. fungovala ako konektor odporovacích, želačích, účinkových a účelových viet, spojka *keď* zasa spájala hlavnú vetu s príčinnými, dôvodovými i časovými vetami). Túto polysémickosť si mnohé spojky zachovali dodnes. Bez povšimnutia nemôžu ostať ani korelatívne spojenia typu ... *y a k n a h l e v b o h y c z l o w e k d r e w o z o t n e , h n e d s e n a y d u , k t e r y t o o d w o s u g u* ... (Štítnik 1610, citované podľa J. Stanislava, 1967, s. 275) a pozornosti nesmú uniknúť ani spojky *když, dočím, iže*, ktoré pomôžu určiť genetickú či areálnu príbuznosť jednotlivých syntaktických javov v písomných pamiatkach slovenskej proveniencie v predpisovnom období.

Na úvod rozboru súvetí v predpisovnej slovenčine sa pokúsime o charakteristiku účelových vedľajších viet v danom časovom rámci. Odpoveďou na otázku, prečo začíname práve účelovými vedľajšími vetami môže byť argument, že sme sa formálnymi znakmi týchto viet už zaoberali (pozri Žigo, 1981, s. 36). Druhým argumentom je fakt, že vety v týchto súvetiach majú často rozličný modálny plán. Podľa A. N. Stecenka (1977, s. 261) práve spájanie viet s rozličným modálnym plánom charakterizuje pôvod a vývin účelových vedľajších viet. I. Nebeská (1974, s. 276) poukazuje pri sémantickej klasifikácii účelových viet v porovnaní s príčinnými na to, že „vlastní příčina se chápe jako příčina předcházející, účel jako příčina budoucí. Rozdíl je vyjádřen ve slovesném způsobu; pro vlastní příčinu je příznačný indikativ, pro účel kondicionál.“ V našom prípade sa teda budeme môcť opierať o rozdiel v slovesnom spôsobe účelovej vedľajšej vety a hlavnej vety. Dej účelovej vedľajšej vety je zameraný na činnosť, ktorá vyplýva z deja hlavnej vety a je ním podmienená, dej nadradenej vety v súvetí s vedľajšou účelovou vetou vyjadruje zároveň zámernú činnosť, ktorej výsledok sa dosiahne až po priebehu deja vedľajšej účelovej vety (porov. Svoboda, 1972, s. 146); v momente začiatku deja nadradenej vety dej vedľajšej účelovej vety ešte nie je reálny a túto jeho vlastnosť vyjadruje kondicionál. V archiváliách slovenskej (i slovakizovanej) proveniencie z predpisovného obdobia je príkladov na súvetie s účelovou vedľajšou vetou mnoho:

... a ten druhý klicz od welike truhlicze, ten sem dal Anyczcze Zymplowe czerzy, *aby* mne gednu kossyli poslala. (Banská Bystrica 1543) — ... to ya gemu a gehu potomko/m/ y ze wssemy vzytky dawam, *aby* take na m/n/e po smrty nezapom/n/nel... (Parížovce 1564) — Pak-li penyze nemuože daty, tedy *aby* kopanycu mohla w tech penyzech založitj, komu by chtela, *aby* tak Hawiarowy fl. 4 mohla nawratity. (Slovenská Lupča 1603)

Súvetia s vedľajšou účelovou vetou majú pevné miesto i v nárečiach, ktoré sú odrazom spontánneho a prirodzeného vývinu jazyka. Preto uvádzame vždy niekoľko paralel historických textov a súčasného nárečového materiálu:

Platno še španuje križom zo šperutkami, *že*bi bolo tuhe. (Kamenná Poruba) — Ale keď vipukla vojna s Tatarami, ta ľuže jix skriľi, *že*bi jix Tatare ňežebrali. (Spišský Štvrtok) — Ta me tot kapitán zavolaľ, *abi* som si gu nim sednúľ. (Revúcka Lehota) — Na obloke zme si daľi firhaŋge, *že*be náz mláďenci ňevideľi. (Ábelová) — To zme si vimišľali žart, *abi* sa nám čas kráťeu, *abi* zme si to obve-seleli. (Nová Baňa) — No tak, zavolaľ son priateľa čelára, *abi* zme ho zobraľi po lojtre. (Jablonovce)

Administratívno-právny charakter pamiatok a jeho jednotlivé žánre v predpisovnom období (testamenty, právne zápisy rozličného charakteru, hospodárske zmluvy, súpisy a inventáre) ako aj formujúci sa oficiálny rokovací štýl boli faktormi, ktoré si vyžadovali presnosť a jednoznačnosť komunikácie a výber jazykových prostriedkov domáceho pôvodu, ktoré by zodpovedali všetkým požiadavkám oficiálneho štýlu. Sémantické komponenty účelového vzťahu sa teda tak isto formovali v podmienkach, v ktorých vznikali aj vedľajšie vety významovo príbuzné účelovým (príčinné, podmienkové, dôsledkové, želacie). V tomto systéme sa účelové vedľajšie vety osamostatnili vďaka významovým zložkám, ktoré vyjadrujú už spomenutú zámernosť deja v predikáte hlavnej vety. Súvetie s vedľajšou účelovou vetou sa vyznačuje amodálnosťou predikátov hlavnej a vedľajšej vety a vyjadruje sa v ňom cieľ, ktorý sa má dosiahnuť ukončením dejov oboch viet.

K. Svoboda (1972, s. 146) uvádza, že vedľajšie účelové vety závisia aj od viet prikazujúcich alebo zakazujúcich činnosť. Kým v predchádzajúcich všeobecných príkladoch bol predikát hlavnej vety v indikatívnej (predikát vedľajšej účelovej vety v konjunktíve), v hlavných vetách prikazujúcich alebo zakazujúcich činnosť sa pri predikáte hlavnej vety mení indikatív na imperatív:

Kazdy swasz *klaknete* naswa kolena *uczinte* obecnu prosbu k milemu spasi-tely, *aby* nasz raczil vsslyssety wnassych p/ro/sbach. (Spišská Kapitula 1480) — ...když wstanete k modlenij, *odpuszte*te, *gestli czo mate* proty komu, *atby* y otez wass nebesky odpustyl wam hrijchy wasse. (Banská Bystrica 1585) —

...tu zelynu spolu y s/korenym *wyczed* a pres čystu ssatu *wižmykag a schowag* do gedneg sklenyce, wrch dobre *zpraw*, *aby* mocz a syła newywetrela ... (Lip-tovská lekárska kniha, 17. stor.)

Podstata účelového vzťahu sa v súvetiach tohto typu nemení, ide v nich skôr o dôrazné či nevyhnutné vyjadrenie potreby uskutočniť zámerný dej hlavnej vety. Výskyt tohto typu je zriedkavejší ako v prípade, kde je predikát hlavnej vety v indikative. Týka sa to rovnako historických textov ako aj nárečí:

...Iem *vežmi* huši tam dohuri do doľini, *žebi* som dakuz na ňix pozur dal. (Prakovce) — *Prevar* paľenku a daj do nej žumbiru, *že* buže mocnejša. (Letanovce) — *Daj* mi čarahi, *že* zrobim oheň. (Markušovce) — Svatí Ďuričko, *otvor* poličko, *abi* išiel oraď zajtra Janičko. (Kubra — ľud. pieseň)

Rovnako zriedkavé sú v predpisovnom období i súvetia, v ktorých ide o dôrazné vyjadrenie účelu rôznymi anticipačnými prostriedkami typu: ...*listy obzwlasstne na to widali, a by podle prawa sobe naležegiciho slobodne zatym jako predtym užywaly* ... (Veselé 1665)

Súvetia s účelovými vetami — práve pre rozličné modálne plány nadradenej a podradenej vety — tvorili už na začiatku konstituovania súvetí vyhranený typ. Z obsahového hľadiska im boli (a aj sú) blízke želacie vety, pretože v oboch prípadoch ide o vyjadrenie žiadaného, v momente výpovede ešte ireálneho deja. Kým v účelových vetách ide o žiadaný výsledok deja, v želacích vetách ide o rozkaz alebo želanie (porov. Bauer, 1960, s. 298). O príbuznosti vývinu účelových a želacích viet svedčí niekoľko faktov, ktoré z formálneho i významového hľadiska potvrdzujú ich spätosť. Zo žiadacích viet preniklo do vyjadrovania účelu niekoľko spojok (*ať*, *aťby*, *azaby*) a súvetia s týmito formálnymi znakmi majú niekoľko odlišných i spoločných črt so súvetiami, v ktorých spájacie výrazy na vyjadrenie účelového vzťahu fungujú ako spojky s *-by*.

Jednou zo spojok, ktorá vystupuje i vo funkcii účelovej spojky, je spojka *ať*. Do slovenských písomných pamiatok prenikla zrejme z češtiny. Pri rozbere súvetí s touto spojkou zisťujeme, že v podradovacom súvetí už predikát účelovej vedľajšej vety nie je vyjadrený 1-ovým prídajstím, ale indikativným tvarom slovesa, obyčajne futúrom: ...*r á c ž dati sstiasstne witiestwy, a t nezhine twe dedicztwy*. (Banská Bystrica 1585) — ...*prosim, ze by ste Zida k nam poslaly, a t jeho dluznikom u d e l a*. (Vrbové 1522) Príklady uvádzame podľa J. Stanislava (1973, s. 338). Ak sa však k spojke *ať* pripojí častica *by*, predikát vety (pochopteľne vedľajšej účelovej) je vyjadrený 1-ovým prídajstím: *Protož vašiej milosti prosímý pro naši zásluhu budúci a pro spravedlnost, a t b y náš súsed svých penez*

škoden n e b y l, nebt jest kúpil za svú věrnú robotu. (Čachtice okolo roku 1444)

Uvedené významové vzťahy teda vznikli pri konštituovaní hypotaktického charakteru dvoch viet s amodálnymi slovesami vo funkcii predikátov. Formálnym prostriedkom vzťahov boli spojky *a*, *že*, *aza* (*ať*) a kondicionálová častica *by*. Významovo šlo v týchto prípadoch o nadobúdanie kvalitatívne nových významových vzťahov formujúcich sa z kvantitatívneho nahromadenia ich významových zložiek. V prípade účelového vzťahu je to napr. povaha častice *a* spojky *a* a kondicionálovej častice (pôvodne aoristovej formy slovesa) *by* pri spojke *aby*, význam podradovacej spojky *že* a kondicionálovej častice *by* pri spojke *žeby*, povaha častice *a* žiadacej a finálnej spojky *ať* v spojení s kondicionálovou časticou *by* v prípade účelovej spojky *aťby*... Vo všetkých prípadoch pri vzniku nových formálnych znakov ide v prvom rade o vyjadrenie nových významových vzťahov — účelu (o jeho významových zložkách pozri vyššie), ktorého sémantické komponenty si bolo treba uvedomovať a vyjadrovať ich prostriedkami dostatočnej dištinkatívnej povahy. Okrem spájacích výrazov, ktoré do istej miery len formálne určujú vzťahy, dôležitý význam pri súvetiach nadobudla sémantická štruktúra sloviess vo funkcii predikátov a jej formy (l-ové prídastie, v menšine prípadov imperatív pri slovesách zakazujúcich alebo prikazujúcich činnosť). Pôvodný kondicionál si v účelovom vzťahu zachoval charakter ireálnej povahy deja vzhľadom k momentu výpovede, pri formovaní účelového vzťahu však celková povaha súvetia podľa A. M. Peškovského (1956, s. 482) mohla nadobudnúť charakter:

vysvetľovania a podmienky: *Milý bratře, vidieš že jsem nemocen, protož učinva mezi sebu jednostajné dokonání teď před dobrými lidmi, aby, jestli že by pán buoh na mne smrt dopustil, aby děti tvoje i ty s manželkú mojím i s dítětem mým nesnásky a přechky nemjeli.* (Žilina 1469) — *Zobrau aj tú flintu, že ak sa mu traťí zajaž na ton sněhu, že ho zastřeťí idúci.* (Veľký Lom) — ... zme in tan čapili borouku, *keď* budú von utekať, *abi* náz nexitili. (Lišov); vysvetľovania a želania: ...czos/bych ya opathrzithi neumell, *att* pan ffoyth a pany starssy opatrzi na wsseczkj strany, *aby* dietkam mym kratkosti nebyli... (Žilina 1572) — *A s tych penzy, czo by statek p/re/daly, aby panne Zofygy Banowey daly fl. 25 na gednu suknu.* (Parížovce 1564) — ...*naj* se nēbavja, ale *naj* zberaju, *žebi* zme mali dačo — dajaki koruni... (Prakovce) — *No, fašanggi, každá zme sa už velice tomu pripravúvali, tím fašangom, rixtúvali, škrobenice-sukne, už muzika, abi* me boli viparádené. (Podolie); vysvetľovania a upozornenia: *Protož opáčzte a odpysste my, yako gest s/tym železom, abych umel panu o/tom oznamiti.* (Bojnice 1614) — *Ale si dršťe* navarenie tieto burini, *abi* ste to ždi mali hotovu. (Lišov) — *Abi* si nēdostál, tak se *trim.* (Čierna Lehota) — *Príďi* fčas, *žebi* som nečakaú. (Likavka)

Ako vyplýva z predchádzajúcich príkladov, pre formovanie medzivetných vzťahov a konštituovanie jednotlivých druhov vedľajších viet je charakte-

ristický zložitý vývinový proces. Išlo v ňom v prvom rade o odraz vzájomného vzťahu pomenovaných jednotiek objektívnej reality v ľudskom vedomí. Tieto vzájomné vzťahy jednotlivých prvkov súvetného systému sa formovali v situácii podmienenej stupňom ľudského myslenia. Pri úvahách podobného charakteru vzniká otázka, do akej miery vo vývinovom procese zodpovedá stupeň vetnej dokonalosti stupňu ľudského myslenia. Vo všeobecnosti možno vysloviť názor, že determinácia v myslení a jazyku sa vyvíja súčasne, nevyhnutne však treba poznamenať, že myslenie je v tomto procese predsa len o krôčik pred jazykom (porov. už Gebauer, 1929, s. 2). Neskôr však tento proces neprebíha rovnako vo všetkých jazykoch. Dôkazom toho sú napr. Husove jazykové prejavy v latinčine, ktorá bola už stáročia pred Husom vysoko kultivovaným jazykom, a v češtine, ktorá sa v 14.–15. storočí ešte len uberala k vrcholu svojho vývinu. V tomto vývine sa pri formovaní súvetí a jednotlivých druhov vedľajších viet vo všeobecnosti odráža nielen pôvodný zmysel vzťahov medzi výrazmi, ale sa v ňom odrážajú aj zmeny v zmysle týchto vzťahov (pod pojmom zmysel máme na mysli „dialektickú jednotu kognitívnej a lingvistickej zložky znaku“ — porov. Černík — Farkašová — Viceník, 1980, s. 114). Pri synchronicko-diachronickom pohľade na súvetie sa preto nesmieme obmedzovať len na vzťahy medzi jazykovými znakmi, ale nevyhnutne musíme mať na mysli vzťahy medzi predmetmi objektívnej reality a ich odrazom v ľudskom vedomí prostredníctvom jazykových znakov. Spomenutý odraz objektívnej reality vo vedomí je totiž najzávažnejším faktorom, ktorý pôsobil pri vzniku hypotaktických vzťahov i súvetí vôbec. Preto pri akomkoľvek rozbere vety či súvetia, pri interpretácii vývinových tendencií jednotlivých druhov vedľajších viet alebo vetných členov sa na ne musíme pozeráť vo vzťahu k vývinu myslenia a každú vetu, vetný člen posudzovať ako odraz vývinu vzťahov objektívnej reality, odraz historických podmienok a dobovej spoločenskej situácie v ľudskom vedomí.

Literatúra

- BAUER, J.: Vývoj českého souvětí. Praha, Vydavatelství ČSAV 1960. 402 s.
 ČERNÍK, V. — FARKAŠOVÁ, E. — VICENÍK, J.: Teória poznania. Bratislava, Nakladateľstvo Pravda 1980. 416 s.
 GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého. Zv. 4. Skladba. Praha, Nakladatelství CSAVaU 1929, s. 2.
 NEBESKÁ, I.: K sémantice souvětí s vedlejší větou účelovou. Slovo a slovesnost, 35, 1974, s. 276.
 PEŠKOVSKIJ, A. M.: Russkij sintaksis v naučnom osveščении. Moskva, Gosudarstvennoje učebnopedagogičeskoje izdatel'stvo Ministerstva prosvěščenija RSFSR 1956. 512 s.
 STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka. Zv. 3. Texty. 2. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967, s. 215–275.
 STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka. Zv. 5. Časť druhá. Syntax. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973, s. 330–342.

- STECENKO, A. N.: Istoričeskij sintaksis russkogo jazyka. 2. izd. Moskva, Izdatel'stvo Vyssšaja škola 1977. 352 s.
- SVOBODA, K.: Souvětí spisovné češtiny. Praha, Universita Karlova 1972. 242 s.
- ŽIGO, P.: O formálnych znakoch účelových viet v predpisovnej slovenčine. Slovenská reč, 46, 1981, s. 36–42.

Pramene

- Archív Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV
- HORVÁTH, P.: Listy poddaných. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961, s. 41–268.
- LEHOTSKÁ, D. — ORLOVSKÝ, J.: Najstaršia jeľšavská mestská kniha. Martin, Osveta 1976. 474 s.
- MARSINA, R. — KUŠÍK, M.: Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. Zv. 2. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959. 596 s.
- VARSÍK, B.: Slovenské listy a listiny z XV.–XVII. storočia. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956. 347 s.

Emil Tvrdoň

PRVÝ SLOVENSKÝ POKUS O TOPONOMASTICKÝ SLOVNÍK UHORSKA

Ľudovít V. Rizner (1849–1913), známy ako vynikajúci bibliograf slovenskej literatúry, publicista, obetavý osvetový pracovník, autor bošáckeho nárečového slovníka a zberateľ ľudovej slovesnosti, zaoberal sa aj toponomastikou, ktorá tvorí významnú zložku jeho celoživotného diela. Pokúsime sa podať stručnú informáciu o jeho najrozsiahlejšej toponomastickej práci *Materiál k topografickému slovníku Uhorska, ktorý má záležať z opisu miest, mestečiek, dedín, hradov, vrchov, riek, jazier atď., s podrobnosťami štatistickými a dôležitými dátami historickými, umeleckými, archeologickými, národohospodárskymi a prírodníckymi* (celý názov diela). Záznam na titulnej strane ukazuje, že Ľ. V. Rizner ho začal zostavovať r. 1890 podľa rozmanitých prameňov, ktoré uvádza v definitívnej podobe v Prameňoch k miestopisu územia Slovákmi obývaného (1895) a potom sporadicky v jednotlivých heslách. Z listu A. Kmeťovi (Listy..., 1970) sa dozvedáme, že práce na tomto materiáli zanechal r. 1895, keď sa rozhodol spracovať druhú verziu, týkajúcu sa Slovenska.

Materiál je zapísaný na 2 387 listoch kvartového formátu, voľne uložených v piatich fascikloch (1. A–C, 2. D–J, 3. K–M, 4. N–R, 5. S–Ž) a obsahuje 2 519 hesiel. Rukopis sa nachádza v knižnici Slovenského národného múzea v Martine pod č. 510, tr. 20.

Každé spracované heslo v Riznerovom Materiáli má nadpis. V nadpise

bývajú najčastejšie názvy miest, mestečiek, obcí a názvy vrchov a pohorí. Z ostatných toponým sú nadpismi názvy stolíc a riek, resp. veľkých potokov. Údaje o osadách, hradoch (s výnimkou Oravského hradu, ktorý tvorí samostatné heslo) a iných význačnejších stavbách (kostoly, kaplnky, kaštiele) alebo iných objektoch (majere), o dolinách, menších vodných tokoch, jazerách, liečivých minerálnych prameňoch, o kúpeľoch a železničných alebo iných spojových komunikáciách (cesty, pošty) možno nájsť iba v texte jednotlivých hesiel.

Stavba hesla je rozmanitá, lebo ju určuje toponymická realita. V heslách označujúcich sídliská sú hierarchicky usporiadané tieto údaje: typ sídliska podľa veľkosti alebo počtu obyvateľov, historickej alebo administratívnej dôležitosti alebo podľa národnostného zloženia obyvateľstva, prípadne podľa prevládajúceho zamestnania i podľa estetického vzhľadu: veľké mesto, mesto, mestečko, veľká dedina, dedinka, veľká obec, obec; sídelné mesto stolice, okresné mesto, okresné mestečko, okresná dedina; kráľovské mesto, starobylé kráľovské mesto, slobodné kráľovské mesto; banské mesto; slovenská dedina, maďarská dedina, nemecká kolónia; pekné mesto, úhladné mestečko, pekná dedina atď. Potom nasledujú údaje o administratívnom začlenení v rámci okresu a stolice a údaje o obyvateľstve (celkový počet obyvateľov a z toho počty podľa národnosti a vierovyznania). Za nimi sa uvádzajú ďalšie informácie o pôvode sídliska, o jeho zemepisnej polohe, o historických pamiatkach (významné budovy, archeologické náleziská), o prírodných zvláštnostiach okolia (náleziská rúd, uhlia, minerálne pramene), o remeselníckej a inej výrobe, o obchode a jeho rozsahu (trhy, jarmoky), o spojoch (železnica, pošta a telegraf). Na niektorých miestach sú poznámky o významných osobnostiach slovenského politického a kultúrneho života (rodisko alebo pôsobisko) a o slovenských inštitúciách. Pri starobylých obciach a mestách nechýba stručný prierez historickými udalosťami od ich vzniku až po súčasnosť. Tieto údaje bývajú doplnené príslušnou literatúrou, citátmi z nej, prípadne odkazom na historické pramene podľa údajov z novín a časopisov.

Riznerov lexikografický postup lepšie uvidíme na skromnejšie ilustrovanom hesle:

Benátky Malé = Kis Velencze

dedina v Belehradskej st. (= stolici) s 1952 maď. obyv., z nichž (!) je 1 049 rk., 13 lut., 782 ref., 128 židov.

Benátky ležia na brehu jazera toho mena a majú rk. a ref. kostoly, želez. stanicu, telegraf, poštu a dobré vinohrady. Fabrika na šampaniu (= šampanské).

Na rovinách okolo Velence stála r. 1848 bitka medzi bánom Jelačičom a generálom Vetterom.

Dakedy je základná charakteristika týkajúca sa obyvateľstva možno aj nepresná, lebo pri jej zostavovaní sa Rizner opierať o údaje z rozmanitých starších schematizmov z pol. 19. storočia, napr. *Eberhardt* (dnešné Malinovo, okr. Bratislava-vidiek, sev.-vých. od Bratislavy, pozn. E. T.) — *dedina v župe Prešporskej, okr. Horno-Csalláközske s 650 nemeckými obyv., z ktorých je 633 rkat., 19 ev. lut. a 5 židov*. Neskôr iným atramentom dopisuje opravu: *Dľa sčítania z r. 1890 má v 84 domoch 676 maď. obyv.* Z ilustrácie i z ďalších prípadov, ktoré sme zistili, vyplýva, že Rizner dodatočne a veľmi dôkladne preveroval všetky štatistické údaje. Dakedy heslá doplňal, inokedy vypracúval nové heslo. Je to jedna z typických črt jeho pracovného postupu. Napokon aj táto skutočnosť nasvedčuje, že prvá rukopisná verzia materiálu nebola definitívna.

Na mnohých miestach L. V. Rizner pripomína pôvod názvu. Tam, kde pozná historické pramene a kde sa ich pridrža, približuje sa najviac k správnej interpretácii: *V l k a n o v á — má meno od potoka Vlčina (Wlesunge), ktorá sa v diplome r. 1250 a (Welcheua) r. 1293 upomína. — Š a l k o v á (Schalkendorf) prichodí v listine (villa Solkfalva) r. 1424. Snáď bude lepšie Saulová, Saulfalva ...* Inde cituje prevzaté názory bez komentára: *Lombardini myslí, že ju založil Sebastianus Sirmiensis, donátor zámku Súlova (Sebešťanová, Sebešťany)*. Zaujímavé sú prípady, v ktorých Rizner upozorňuje na ľudovú etymológiu:

Vrtížier = Farkasd — Lombardini myslí, že dedina táto od tej okolnosti dostať mohla meno, že v jej chotári teplé žriedla vreli, ktoré vrtiacimi žriedlami menovali (...) Ľud behom času z Vrtížieru spravil Vlčizer, čo slúžilo za bludný základ tejže obce pred niekoľkými rokmi domácemu menu Farkasd.

Kostelec. Dedina táto svoje meno od kostola lebo kaplnky (kostela) odvodzovať nemôže, pretože v nej nikdy ani kostola, ani kaplnky nebolo. Meno svoje zaiste obdržala od vykopaných kostí, ktoré sa na jej území nachodili.

Z príkladov vidno, že pri hodnotení miestnych názvov, a týka sa to aj názvov vrchov, pohorí a vôd, Rizner postupoval uvažene, triezvo a vecne. Tam, kde si nie je istý, zdôrazňuje pravdepodobnosť výkladu, či už svojho alebo prevzatého.

V heslách s názvami vrchov a pohorí sa spravidla uvádza nadmorská výška (v stopách, siahach alebo v metroch), geografická poloha, obyčajne podľa významných obcí alebo miest v blízkosti, dakedy všeobecnejšie podľa stolice alebo presnejšie podľa sútoku riek či potokov a pod. Pri geologicky významných vrchoch sa uvádza ich geologické zloženie a upozorňuje sa na ťažbu nerastov, prípadne na ich spracúvanie v okolí. Ak sa k názvu vrchu viaže dajaká ľudová povesť, Rizner ju neváha v zostručnenej forme vyrozprávať (O Kráľovej holi, Čertova svadba — Čertovica a i.). Uvádžame jednoduchšie príklady na ilustráciu oronymického hesla:

Kohút — je vrch v Gemerskej st., u jehož päty leží mestečko V. Revúca (v. t.). Výška jeho udáva sa na 4 410' alebo 735°. Na zemevidoch c. kr. zboru vojenských inžinierov nosí tento vrch meno Revúcka hoľa a len v zátvorke dodano je meno Kohút.

Dumbier — lipťovská hoľa v pohorí Nízkej Tatry vystupuje na 2 040 m.

Sinec — vrch v gemerskej stolici nad Rima Baňou 3 161' vysoký.

Názvy vrchov a pohorí, pokiaľ netvorí samostatné heslo, sú prihniezdované obyčajne ku geograficky najbližšiemu ojkonymu. Veľmi zriedka sa vyskytuje oronymum ako samostatné heslo a potom ako informácia v inom hesle. Názvy dolín sa hniezdujú do príslušných hesiel miestnych názvov alebo oroným, ale bližšie sa nekomentujú.

Heslá s názvami vôd sú spracované tak, že sa zemepisne určujú od prameňa až po ústie do väčšieho toku alebo sútoku, prípadne názvami v blízkosti ležiacich geografických objektov alebo aj názvami stolíc. Pri väčších vodných tokoch sa uvádzajú prítoky z oboch strán. Miestami Rizner dokladá aj staršie podoby názvu z historických dokumentov:

Blava — riečka, hranicou Prešporskej a Nitrianskej župy tekúca, berie počiatok v Nitrianskej župe z prameňa, ktorý nesie m. (= meno) Dobrá voda (v. t.), prijme pri Bohuniciach potok naháčsky, berie sa smerom prez Bučany, Brestovany, Zavar, kde do nej vteká potok špačinský, ústi u Farkašina do Dudváhu. Iné jej mená v starých listinách sa vyskytujúce sú: Balaua, Boloua a Bolova.

Niektoré rieky ako samostatné heslá v Materiáli chýbajú, napr. Hron, Ipeľ, Nitra, Tisa, Torysa, Topľa, Kysuca. Pri pomenovaní rieky Poprad sa zasa uvádza iba literatúra. Aj túto časť teda možno považovať za neúplnú, hoci mnohé rieky sa spomínajú na inom mieste, napr.: Šišák, Račizdorfský potok pri hesle *Čierna voda*; Hnilec pri hesle *Gelnica* atď. O starobyľých názvoch hydroným sa z Materiálu možno dozvedieť nepriamo na základe historických dokladov uvedených v ojkonymických heslách:

Malachov = Malachó (...) Malachov má meno od potoka (Malaho), ktorý sa v diplome r. 1291 spomína. (Cod. dipl. Arp. U. 30) ...

Názvy jazier, liečivých minerálnych prameňov a kúpeľov sa uvádzajú pri heslách obcí, napr.: názov liečivého prameňa Štefánia sa uvádza v hesle *Železnô* (dnes *Železné*); nepomenovaný prameň liečivej jódovej vody v hesle *Číza* — *Csíz* (dnes *Číž*) a pod.

Z toho, čo sme uviedli, vyplýva, že Materiál v prvej verzii nemá ešte charakter slovníka v pravom zmysle: je to predovšetkým abecedne usporiadaný, v zmysle názvu (topografický slovník Uhorska) nekompletný toponymický materiál, v ktorom sa nachádza prevažná väčšina hesiel z územia

Slovenska. Nadpisy k heslám a základná charakteristika toponymických objektov sa však zdajú byť definitívne.

O názoroch L. V. Riznera na topografický slovník sme písali inde (Tvrdoň, 1977), preto iba stručne pripomenieme, že podľa Riznera by to mal byť úplný slovník, ktorý by nemal byť obširný, lebo by nenašiel nakladateľa, ale ani stručný, lebo potom by nevyhovoval potrebám slovenských používateľov. Aj z tohto aspektu pri spracúvaní materiálu do konečnej podoby slovníka čakala autora veľká a náročná práca, lebo jednotlivé heslá mali nerovnakú dĺžku, ktorá často nezávisela od dôležitosti opisovaných objektov, ale od toho, koľko literatúry a prameňov mal Rizner pri spracúvaní k dispozícii. Kompletné spracovanie názvov slovenských obcí (Majtán, 1972; Vlastivedný slovník obcí na Slovensku, 1977–78) v súčasnosti nás presviedča o tom, že Riznerom zamýšľaná práca bola na ten čas priveľmi zložitá obsahovo i rozsahom a prevyšovala možnosti jednotlivca. Napriek tomu je Riznerov Materiál dôstojným predchodcom dnešných prác s podobnou tematikou.

Literatúra

Listy L. V. Riznera A. Kmeňovi. Na vydanie pripravil V. Sokolík. Martin, Matica slovenská 1970, s. 57–58.

MAJTÁN, M.: Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1972. 672 s.

TVRDOŇ, E.: František Šujanský a pokusy o slovenský miestopisný slovník. In: Acta Facultatis Paedagogicae. B. Bystrica. Séria spoločenskovedná. Slovenský jazyk a literatúra 3. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977, s. 18–19.

Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. Zv. 1–3. Pripravil Encyklopedický ústav SAV. Bratislava, Veda 1977–1978.

Jozef Ružička

RECIPROČNÁ SYNTAGMA

1. V slovenskej syntaktickej teórii sa utvoril pojem *recipročná syntagma*. Ide o osobitný druh determinatívnej syntagmy, v ktorej sa spája pomocná zložka a plnovýznamová zložka. Pomocná zložka je vždy slovesná, a preto celé spojenie má slovesný charakter. Plnovýznamová zložka má rozličný slnovnodruhový charakter (menný alebo slovesný). V rámci slovies ako slovného druhu sa rozlišujú teda dve skupiny, a to pomocné slovesá a plnovýznamové slovesá, ako sa to odôvodnilo vo viacerých prácach (Ružička, 1957; Ružička, 1959). Pomocné slovesá tvoria podstatnú zložku recipročnej syntagmy.

Doteraz najpodrobnejší súpis pomocných slovies sa podáva v Morfológii slovenského jazyka (1966, s. 362–376). Toto vymedzenie pomocných slovies je pomerne široké. Uvádzajú sa totiž nielen slovesá, ktoré majú všetky významové aj formálne znaky pomocných slovies, ale aj slovesá, ktoré majú iba niektoré znaky pomocných slovies. Je tu teda akoby centrálnejšia a periférnejšia skupina, resp. akoby jadro množiny pomocných slovies a prechodné pásmo medzi pomocnými a plnovýznamovými slovesami.

V slovenskej lingvistike sa formulovali aj iné pohľady na túto problematiku, a to najmä v spojitosti s kritikou pojmu recipročnej syntagmy. Napríklad E. Pauliny (1980) navrhuje hovoriť o osobitnom type slovesných tvarov, najmä pri spojení modálnych slovies s plnovýznamovými slovesami, napr. *chcieť odísť*. Tým sa neúmerne rozširuje oblasť gramatického tvaru. Bolo by totiž potrebné hovoriť o modálnych, fázových a limitných tvaroch slovies. Aj v svetovej lingvistike sa táto problematika rieši rozličným spôsobom. V stručnejších opisoch syntaxe rozličných jazykov sa teoretická stránka problému obchádza. Ale v rámci výkladov o gramatickej výstavbe vety a najmä predikátu sa nachádzajú aspoň náznaky riešenia, najmä v jazykoch, v ktorých sa markantnejšie uplatňujú formálne osobitosti pomocných slovies. Ukazuje sa pritom, že problematika sponových slovies a ostatných pomocných slovies je rozdielna.

2. Sponové slovesá predstavujú zložitú problematiku. Extrémny postoj zaujímajú niektorí starší aj mladší syntaktici, ktorí vôbec nepracujú s pojmom pomocné sloveso, a preto pokladajú aj sponu (kopulu) za plnohod-

notnú reprezentáciu gramatického predikátu dvojčlennej vety typu *Tráva je zelená* (porov. kritiku tohto chápania predikátu v časopise *Slovo a tvar*, 2, 1948, s. 65–75). Spona, resp. sponové sloveso sa potom chápe ako sloveso s nominatívnou/inštrumentálnou rekciov *byť zdravý/vojakom*: *Juro je zdravý*. — *Náš sused je vojak/vojakom*. Vetnočlenská platnosť prisponového výrazu je sporná, ale pretože ide o doplnenie významu (sponového) slovesa, za najvhodnejšie sa pokladá chápať ho ako istý druh gramatického objektu (Pauliny, 1980).

Tento extrémny postoj je však iba zdanlivo výhodný pre aplikáciu v praxi. Azda len potreby strojového spracovania textov by ho mohli pozoruhodnejšie podporiť. Ale problematika sa nerieši dôsledne, lebo v jazyku niet výraznej hranice medzi analytickými slovesnými tvarmi a spojeniami kopuly s istými deverbatívami. Ide napríklad o prípady typu *je prestreté* a typu *mám prestreté* (Havránek — Jedlička, 1960; Krupa, 1959–1960). Ďalej sú tu ťažkosti pri analýze a hodnotení spojení s ostatnými kopulatívnymi slovesami typov *stávať sa/stat sa, zdať sa, cítiť sa, tváriť sa*. Tieto slovesá sa pokladajú za sémanticky hraničné, čo sa potom niekedy vystihuje termínom polosponové slovesá (semikopulatívne verbá).

V slovenskej syntaktickej teórii sa uplatňuje náhľad, že sponové slovesá aj v širokom chápaní majú nielen predikatívizačnú, ale aj verbalizačnú funkciu. Verbalizáciu chápeme ako prenesenie neslovesného výrazu do funkcií slovesa. A práve túto verbalizačnú funkciu pokladáme za základnú, lebo je spoločným menovateľom všetkých syntaktických použití spojení so sponou. Treba totiž brať do úvahy gramatickú štruktúru nielen dvojčlenných viet typu *Tráva je zelená*, ale aj gramatickú štruktúru jednočlenných viet typu *Je sychravo*, a potom aj gramatickú štruktúru viet, v ktorých sa kopulatívne spojenie uplatňuje v pozícii gramatického subjektu, gramatického objektu alebo aj gramatického atribútu. Kopula je tu všade v infinitíve, napr.: *Byť veliteľom je zodpovedné*. — *Nás proste nenaučili byť svätými*... (Zelinová) Je tu teda tá istá situácia ako pri plnovýznamových slovesách.

Pri polosponových slovesách typov *zdať sa, cítiť sa, tváriť sa* je sémantická výstavba recipročnej syntagmy zložitejšia, ale verbalizačná funkcia týchto slovies ostáva v plnom rozsahu. Príklady:

Nemám rád slovo zurčať: vždy sa mi *videlo* prázdne *vznešené, romantizujúce a literárne*. (Mináč) — Ležal v čipkách a stužkách na mojej posteli a ešte sa mi *nezdal* dosť *okrášlený* — ten môj prvý a posledný syn. (Zelinová) — Po obede netreba spať, lebo tu hore nie je dusno a človek sa *necíti* *ustatý*. (Žáry) — Čerti *spravia* sa *hluchými*. (Hečko)

V spojeniach s kopulatívnymi slovesami sa prisponový výraz sémanticky nemení, preto sa môže v tejto pozícii použiť aj veta.

3. Inakšie svedčia o podstate recipročnej syntagmy limitné a fázové pomocné slovesá, ktoré sa spájajú s inými slovesami v infinitíve.

O limitných pomocných slovesách sa v stručnejších opisoch syntaktickej roviny ani slovanských, ani iných jazykov neuvažovalo. Ich sémantická náplň je však zreteľná: vyjadrujú konečný prípravný stav pred uskutočnením deja. Sú to slovesá *ísť*, *mať* v spojení s dokonavými slovesami vyjadrujúcimi psychofyzické stavy: *ide/šlo (ma) zadusiť*, *má/malo (ma) zadusiť*... V spojení s nedokonavým slovesom sa však vyslovuje uskutočnenie deja v tesnej následnosti: *ide hovoriť*, *má svať*...

Podobne je to pri tzv. fázových slovesách. Sú to slovesá *začať*, *začínať*; *prestať*, *prestávať*; *zostať*, *zostávať*, ktorými sa vlastne vyjadruje inchoatívna, terminatívna alebo kontinuatívna fáza deja. Tieto slovesá majú blízky sémantický vzťah ku kategórii vidu. Pri nich stoja nedokonavé slovesá alebo kopulatívne spojenia, napr. *začal chodiť*, *začína pršať*, *začína byť pekne*, *začal sa cítiť zdravý*... Spojenie fázového pomocného slovesa s pripojeným verbálnym výrazom je veľmi tesné, čo súvisí s tým, že sémantika plnovýznamového slovesa je modifikovaná iba v svojej realizačnej zložke. Extrémny výklad by bol ten, keby sa fázové sloveso hodnotilo ako reprezentant samostatného vetného člena, najčastejšie gramatického predikátu, a pripojený verbálny výraz by sa hodnotil ako gramatický objekt. Tu by sa dalo argumentovať s paralelou verbálneho a nominálneho spojenia: *začať stavať* x *začať stavbu* x *začať so stavbou*...; *začať pracovať* x *začať prácu* x *začať s prácou*... Ale takéto stanovisko sa doteraz nerozpracovalo.

Limitné a fázové pomocné slovesá možno zlúčiť do jednej množiny slovíčok, ktorými sa bližšie vyjadrujú jednotlivé fázy v realizácii deja. Ich sémantika sa podobá (je blízka) sémantike niektorých lexikálno-gramatických kategórií, najmä kategórie vidu a spôsobu slovesného deja (Aktionsart). Spojenie lexikálnych jednotiek je veľmi tesné, preto sa nepoužíva spojenie pomocného slovesa s vetou.

4. Za osobitnú skupinu pomocných slovíčok sa aj v slovenskej gramatickej teórii pokladajú modálne slovesá. Robí sa to na základe istých sémantických a syntaktických kritérií. Podstatu recipročnej syntagmy tu vidíme najmä v tom, že v spojení modálneho slovesa a plnovýznamového slovesa sa sémantika plnovýznamového slovesa modifikuje v realizačnej zložke, a preto (pri totožnosti agensa deja a nositeľa modálneho obsahu) nemožno namiesto infinitívu použiť vedľajšiu vetu. Na mieste plnovýznamového slovesa býva aj kopulatívne spojenie, ako *nechce byť dobrý*, *zajtra má byť jasno*, *mohlo by byť lepšie*... Osobitnú pozornosť si zasluhujú aj spojenia ako *môžem začať cvičiť*, *mohlo by prestať pršať*, *treba prestať kritizovať*, *možno prestať byť trpezlivý*..., lebo sú značne zložité a vymykajú sa možnosti chápať ich ináč ako syntagmaticky.

Množina modálnych lexém je pomerne široká. V slovenskej gramatickej teórii sa počíta s týmito okruhmi modálnych slovies a modálnych vetných prísloviek: a/ lexémy vyjadrujúce vôľu činiteľa konať dej, ako *chcieť, hodiť, mieniť* ...; b/ lexémy vyjadrujúce povinnosť konať dej, ako *mať, musieť, potrebovať* ...; c/ lexémy vyjadrujúce možnosť konať dej, ako *môcť, trafiť, mať, byť* ...; d/ lexémy vyjadrujúce schopnosť činiteľa konať dej, ako *vedieť, znáť, stačiť, stihnúť* ... Podobne sa členia aj vetné príslovky, ako *treba, načas, možno, slobodno* ... Modálne slovesá sú zväčša osobné, takže sa nimi najčastejšie utvára zložený gramatický predikát. Napríklad:

— U nás *musí* byť, — zdôraznila školníčka. (Habaj) — *Smiem* vojsť na chvíľku? (Jégé) — Ani manželstvo ho *neuhádlo* nadľho *zahamovať*. (Gašpar) — Radšej nám povedz, či si a či *budeme môcť prenocovať* v dome otca tvojho. (Figuli) — Nenecháte človeka dopovedať, hoci vám *chcem* iba *pripomenúť*, že *musíme* spolu *držať*. (Šikula)

Menej je neosobných modálnych slovies, ktorými sa utvára zložený vetný základ jednočlenných viet; ich počet sa však dopĺňa neosobnými tvarmi osobných slovies a modálnymi vetnými príslovkami. Napríklad:

Aj mu je odísť, aj sa mu *žiada počúvať*. (Hečko) — *Chcelo* sa mu *zakričať*, ale sa iba usmial. (Jaroš) — Lenže takú vec si *treba* najprv *rozmyslieť* a *treba vedieť* i vyčakať, odhadnúť vhodný čas. (Šikula) — Okolo je zhon, stisk, krik, *nemožno* sa *pretlačiť*. (Habaj)

Modálne slovesá a modálne vetné príslovky sú dôležitým prostriedkom výstavby textu. Spojenia týchto výrazov s infinitívom sa hodnotia ako zložené vetné členy. Argumenty sú známe. Hranice modálnych slovies však nie sú celkom jednoznačné. Rovnaká situácia je pri sponových slovesách. Preto je možná kritika chápania niektorých modálnych slovies ako pomocných. Poukaz na iné chápanie spojení modálnych substantív zaväži rovnako ako variácia typu *Nutnosť zvýšiť kvalitu/Nutnosť zvýšenia kvality*. Tu sa vydeľuje atribút *zvýšiť/ zvýšenia*. A pretože atribútu pri substantíve zodpovedá pri verbe objekt, navrhuje sa pokladať rozvitie modálneho slovesa za gramatický objekt (Šmilauer, 1947, ale ináč Šmilauer, 1966).

V doterajšej syntaktickej literatúre sa táto diskusia neskončila jednotným výkladom, ako sa o tom píše aj vo vysokoškolských skriptách (Oravec, 1978).

5. Pojmy pomocné sloveso, recipročná syntagma a zložený vetný člen sú závažné pri utváraní celkového modelu jazykovej stavby. A frekvencia jednotlivých fenoménov z tejto oblasti je dôležitá i pre výstavbu textu, ako to ukazuje nasledujúci príklad z diela I. Habaja Kolonisti: *Uvedomoval si, že svet i život v ňom sa mení, čo bolo včera biele, môže sa zajtra stať čiernym,*

čo bolo pre človeka zdrojom optimizmu a šťastia, môže sa znenazdania stať i jeho záhubou. Preto nemožno túto problematiku obísť mlčaním, najmä v takej teórii nie, ktorá počíta s vetnými členmi ako funkčnými jednotkami základnej syntaktickej konštrukcie — vety.

Je pravda, že rozsah pojmu pomocné sloveso nemôžeme vo všeobecnosti určiť jednoznačne. To však súvisí s podstatou jazyka ako historického spoločenského javu, ktorý je v stálom pohybe: popri presne vymedzených zložkách jazykovej stavby existujú akoby prechodné pásma menej výrazných javov. Treba teda aj hranice pomocných slovies vidieť pružne. Obsahy, ktoré sa nimi vyjadrujú, majú síce základné črty univerzálií, ale konkrétne lexikálne alebo gramatické vyjadrenie týchto obsahov je v jednotlivých jazykoch rozdielne a mení sa aj vo vývine každého jazyka. Užitočným kritériom sú preto vždy aj poznatky o stavbe iných, typologicky blízkych aj vzdialených jazykov.

Recipročná syntagma je pojem, ktorým sa vystihuje istá zložka jazykovej stavby a jej štruktúry. Preto sa používa aj pri vedeckom opise slovenčiny. Pravda, možno hľadať azda vhodnejší termín. Podobne aj pojem pomocné sloveso je potrebný. Možno však uvažovať o korektúre doterajšieho chápania v tom, že sa pripustí užší rozsah tohto pojmu. Nevyhnutne treba uvažovať o základných sponových, fázových a modálnych slovesách. Ony sú základom recipročnej syntagmy ako osobitného typu determinatívnej syntagmy.

Literatúra

HAVRÁNEK, B. — JEDLIČKA, A.: Česká mluvnice. 2. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1960. 561 s.

KRUPA, V.: Stavové perfektum v slovenčine. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica. 11–12. 1959–1960. Red. E. Pauliny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1962, s. 47–56.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 895 s.

ORAVEC, J.: Náčrt slovenskej skladby pre vysokoškolákov. Skriptum. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 198 s.

PAULINY, E.: Poznámky k pomocným slovesám a k významu pádov. Slovenská reč, 45, 1980, s. 165–174.

RUŽIČKA, J.: K problému pomocných slovies. Slovenská reč, 22, 1957, s. 269–281.

RUŽIČKA, J.: Základné sporné otázky slovenskej skladby, In: Jazykovedné štúdie. 4. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, s. 7–34.

PÍSANIE SPOJOVNÍKA V MENÁCH TYPU JOZEF GREGOR-TAJOVSKÝ

Poučky o používaní spojovníka podobne ako aj iných interpunkčných znamienok sa podávajú v Pravidlách slovenského pravopisu alebo aj v iných praktických jazykových príručkách. Napriek tomu, že sa pomerne podrobne vypočítavajú jednotlivé prípady, v ktorých sa spojovník používa, v bežnej jazykovej praxi sa pri písaní spojovníka neraz stretávame s neistotou a kolísaním. Ťažkosti bývajú napr. pri používaní spojovníka pri skloňovaní skratiek (Dvonč, 1965a), pri písaní prídavných mien typu *vedeckotechnický* a *vedecko-technický*, *rovolučnodemokratický* a *revolučno-demokratický* a pod. (Dvonč, 1965b), pri písaní menných spojení typu *učiteľ-priekopník* (so spojovníkom) a *člen korešpondent* (bez spojovníka) (Horák, 1957). V bežnej jazykovej praxi sú aj problémy s používaním spojovníka vo vlastných menách typu *Gregor-Tajovský*. Otázke písania takýchto vlastných mien v spisovnej slovenčine venujeme pozornosť v tomto príspevku.

Podľa Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1931 (s. 80) sa spojovník kladie medzi jednotlivé časti zložených vlastných mien, napr.: *Viliam Paulíny-Tóth*, *Elena Maróthy-Šoltésová*, *Muráň-Červená Skala*. Podobne sa formuluje poučka o písaní spojovníka v Pravidlách z r. 1940 (s. 120) — so spojovníkom píšeme: *Rakúsko-Uhorsko*, *Viliam Paulíny-Tóth*, *Elena Maróthy-Šoltésová*, *Jozef Gregor-Tajovský*. Aj podľa najnovších Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1971 (s. 102) spojovník píšeme medzi jednotlivými členmi zložených vlastných mien, a to priezvisk i miestnych mien, resp. miestnych názvov: *Jozef Gregor-Tajovský*, *Rakúsko-Uhorsko*, *Sliač-kúpele*, *Bratislava-mesto*, *Oščadnica-ústredie*. Početné príklady na písanie spojovníka v zložených priezviskách uvádza J. Orlovský vo svojom príspevku o interpunkcii (1948/49, s. 249): *Mária Martáková-Rázusová*, *Elena Maróthy-Šoltésová*, *Edita Fazulová-Damrédy*, *Oľga Končková-Letňanová*, *Jozef Gregor-Tajovský*, *Martin Kukučín-Bencúr*, *Svetozár Hurban-Vajanský*, *Ladislav Nádaši-Jégé*, *Pavol Országh-Hviezdoslav*, *Ludo Mistrík-Ondrejov*, *Ignác Grebáč-Orlov*, *Izidor Žiak-Somolický*, *Mikuláš Schneider-Trnavský*. Takmer tie isté príklady uvádza autor aj vo svojich výkladoch o používaní spojovníka, ktoré sú v jeho knižných vydaniach o slovenskej skladbe (Orlovský, 1959, s. 132; 1965, s. 174). Písanie spojovníka sa v takýchto a podobných prípadoch predpokladá aj v školskej pravopisnej príručke (Oravec-Laca, 1973, s. 156): *Jozef Gregor-Tajovský*, *Bratislava-Vinohrady*, *Bratislava-vidiek*, *Sliač-kúpele*, *Oščadnica-ústredie*, *Rakúsko-Uhor-*

sko a aj v inej praktickej pravopisnej príručke (Zauner, 1973, s. 101): *Viliam Figuš-Bystrý, Jozef Dekret-Matejovie, Elena Maróthy-Šoltéssová, Poprad-Tatry, Bratislava-okolie, Sliač-kúpele*.

Na rozdiel od spomínaných kodifikačných príručiek a ďalších prác, ktoré sa zaoberajú interpunkciou, sa veľmi často stretávame v bežnej jazykovej praxi s kolísaním medzi písaním zložených vlastných mien so spojovníkom a bez spojovníka. Tak napr. u Kukučina sa píše so spojovníkom meno *Jano Rázvora-Točiar*, mená *Jano Kováč Demko*, *Matej Kováč Demko* sa píše bez spojovníka. Podobne napr. mená postáv v Ondrejovom románe *Zbojnícka mladosť Fašanga Cengáč, Trjeska Klavoš, Fekiač Škuliba sa píše* bez spojovníka, ale napr. mená postáv *Fekiač-Boženík, Fekiač-Dúbrava, Lajčiak-Prísny, Longaver-Fiškus, Babic-Belzebub* u P. Karvaša sú napísané so spojovníkom (Dvonč, 1965, s. 234). V časopise *Slovensko* sa bežne písali zložené priezviská so spojovníkom, napr.: *Belo Klein-Tesnoskalský, G. Maršall-Petrovský, Matej Bencúr-Kukučín, Jozef Gregor-Tajovský* (*Slovensko*, 8, 1942, s. 76–78), *M. J. Saltykov-Šcedrin, V. Paulíny-Tóth* (*Slovensko*, 9, 1943, s. 37, 243), *Anna Halašová-Mudroňová, Daniel Bachát-Dumný* (*Slovensko*, 10, 1944, s. 131–156) atď. Iba ojedinele tu spojovník nebýva, napr. *Július Barč Ivan* (*Slovensko*, 10, 1944, s. 56).

Ale aj v súčasnosti sa stretávame s dvojakou praxou. Tak napr. v 1. diele *Slovníka slovenského jazyka* sa v Zozname citovaných autorov (1959, s. 811) uvádza meno *Július Barč Ivan* bez spojovníka; bez spojovníka je aj meno *Pavol Országh Hviezdoslav* (vlastne je tu podoba *Orság*, čo je zrejme tlačová chyba), ďalej sú tu podoby *Elena Maróthy Šoltéssová, Jozef Gregor Tajovský, Božena Slančíková Timrava*. Aj v 2. diele toho istého slovníka (1960, s. 645–646) je napr. zložené priezvisko *Július Barč Ivan* bez spojovníka, ale už *Pavol Országh-Hviezdoslav* so spojovníkom, podobne aj *Gustáv Zechenter-Laskomerský, Mária Rázusová-Martáková, Elena Maróthy-Šoltéssová, Jozef Gregor-Tajovský*, ale meno *Vladimír Hurban Vladimírov* je zase uvedené bez spojovníka. Vcelku sa v *Slovníku slovenského jazyka* od podôb bez spojovníka prešlo k podobám so spojovníkom, nie však úplne dôsledne.

V nedávno vydannej príručke *O. Sliackeho Slovník slovenských spisovateľov pre deti a mládež* (1978) sa v menách tohto typu bežne píše spojovník, napr.: *Barč-Ivan, Fejérpataky-Belopotocký, Gregor-Tajovský, Husáková-Lokvencová, Mallý-Dusarov, Sinapius-Horčíčka, Nežatický-Muráni, Štubňa-Zámostský*. V 2. zväzku *Encyklopédie Slovenska* (1968, s. 378) zase nachádzame podobu *Pavol Országh Hviezdoslav* bez spojovníka. S kolísaním pri písaní priezvisk typu *Gregor-Tajovský* sa neraz stretávame aj v iných časopisoch a publikáciách.

Všimnime si teraz bližšie otázku, či je vhodnejšie používať podoby typu

Gregor-Tajovský, o ktorých hovorí platná kodifikácia slovenského pravopisu, alebo podoby typu *Gregor Tajovský*, s ktorými sa niekedy stretávame v rozpore s touto kodifikáciou v bežnej jazykovej praxi. Zastávame náhľad, že teoreticky aj prakticky je v tomto prípade oprávnený spôsob písania, ktorý sa predpokladá v súčasnej pravopisnej kodifikácii. K starším argumentom v prospech písania spojovníka (Dvonč, 1962) pripojíme na tomto mieste niektoré novšie argumenty.

Úradné mená osôb sa u nás skladajú z dvoch členov, a to z individuálneho rodného mena (RM) a z rodinného mena čiže priezviska (P). Ide tu o používanie dvojmennej sústavy. Takýto spôsob pomenúvania osôb bol uzákonený v Rakúsko-uhorskej monarchii roku 1780 patentom cisára Jozefa Druhého (Blanár, 1950, s. 22–24). Dvojmenná sústava sa bežne používa aj v mnohých iných jazykoch. Známe sú, pravda, aj iné sústavy. Predtým sa u nás používala jednomenná sústava, z ruštiny je napr. známa trojmenná sústava. U nás tu vždy ide o spojenie rodného mena a priezviska, teda napr.

RM	P
Ján	Suchý
Mária	Suchá

Do dvojmennej sústavy sa zaraďuje aj spojenie rodného mena so zloženým priezviskom, zložené priezvisko je popri rodnom mene druhým členom tejto sústavy. Písanie spojovníka medzi členmi zloženého priezviska je výhodné preto, lebo jednoznačne ukazuje, že spojenie dvoch priezvisk sa v istých prípadoch používa na označenie jednej a tej istej osoby rovnako ako jedno priezvisko. Používanie spojovníka pomáha takto v písanej podobe jazyka jednoznačne vydeliť na jednej strane rodné meno a na druhej strane priezvisko ako členy dvojmennej sústavy pomenúvania osôb, napr. *Ján Suchý-Ďurčo*.

Nepoužívanie spojovníka môže viesť k mylnej predstave, že nejde o spojenie rodného mena a zloženého priezviska, ale o spojenie dvoch rodných mien a priezviska (nezloženého). Je dobre známe, že niektoré osoby majú podľa staršieho úzu nie jedno, ale dve rodné mená, napr.: *Ján Levoslav Bella*, *Michal Miloslav Hodža*, *Ján Mária Dobrodinský*, *Wolfgang Amadeus Mozart* a pod. A je tiež známe, že v niektorých osobitných prípadoch sa ako priezviská používajú rodné mená, teda jazykové jednotky, ktoré sa primárne nepoužívajú ako priezviská. Ako priezviská, resp. aj ako priezviská sa v slovenčine používajú napríklad rodné mená *Gregor*, *Milan*, *Imrich*, *Peter*, *Stanislav*, *Urban*, *Jonáš* a i. Takéto priezviská sa používajú aj ako súčasť zložených priezvisk. To je aj prípad mena *Gregor* v zloženom priezvisku *Gregor-Tajovský*. Súčasťou zložených priezvisk môžu byť aj

ďalšie podobné priezviská, napr. *Štefan Milan-Spišiak*, *Ján Imrich-Krompašský*, *Ján Jonáš-Zábojník* a pod. Ak členy zložených priezvisk nespojíme spojovníkom, ľahko vzniká predstava, že ide o spojenie dvoch rodných mien a priezviska. Môžeme tu hovoriť o mylnej dekompozícii spojenia rodného mena so zloženým priezviskom na spojenie dvoch rodných mien s priezviskom (nezloženým).

V konkrétnych jazykových prejavoch sa vždy nepoužíva spojenie rodného mena s priezviskom, ale iba priezvisko. Ak by sme v podobných prípadoch použili samotné zložené priezvisko a nepísali medzi jeho obidvoma členmi spojovník, ľahko by vznikla predstava, že nejde o použitie zloženého priezviska, ale o spojenie rodného mena a priezviska, napr.: *Významným slovenským dramatickým autorom je Gregor Tajovský*. Písanie spojovníka znemožňuje mylné chápanie, resp. jednoznačne ukazuje, že nejde o spojenie rodného mena s priezviskom, ale o zložené priezvisko. Možnosť mylnej interpretácie takéhoto spojenia mien je v tomto prípade menšia azda iba preto, že je všeobecne známe, že spisovateľ *Jozef Gregor* používal aj meno (pseudonym) *Tajovský*. Táto okolnosť už nemusí byť známa pri menách menej známych osôb, napr.: *Ján Gregor-Ďurčo*, *Štefan Milan-Spišiak*, a preto použitie priezvisk ako členov zloženého priezviska bez spojovníka by mohlo viesť k spomínanej mylnej predstave, že napr. v podobe *Gregor Ďurčo* ide o spojenie rodného mena *Gregor* s priezviskom *Ďurčo*. Písanie spojovníka je aj z tohto hľadiska výhodné.

Nepoužívanie spojovníka pri zložených priezviskách v tých prípadoch, ak sa používajú v spojení s rodným menom, by mohlo viesť k mylnej predstave, že nejde o spojenie rodného mena a priezviska v rámci našej dvojmennej sústavy, ale o použitie troch mien v rámci trojmennej sústavy, ktorá sa uplatňuje v niektorých iných jazykoch (napr. v ruštine). Ako príklad by sme mohli uviesť meno osoby *Anton Petrovič Ondrejov*, pričom mená *Petrovič* a *Ondrejov* predstavujú členy zloženého priezviska. Ak použijeme pravopisnú podobu *Anton Petrovič Ondrejov*, môže sa takéto meno chápať ako spojenie rodného mena *Anton* s otcovským menom (menom podľa otca) *Petrovič* a priezviskom *Ondrejov*. Písanie spojovníka, teda používanie pravopisnej podoby *Anton Petrovič-Ondrejov* zase jednoznačne ukazuje, že tu ide o spojenie rodného mena a zloženého priezviska v rámci dvojmennej sústavy pomenúvania osôb, ktorá je u nás zaužívaná a do ktorej sa zaraďujú aj zložené priezviská ako jeden člen.

Spomeňme ešte jeden extrémny prípad. Celkom ojedinele má niektorá osoba priezvisko, ktoré je svojím pôvodom rodným menom, a zároveň má aj rovnaké rodné meno, napr.: *Imrich Imrich*, v Čechách *Jindřich Jindřich* a pod. Takéto priezvisko sa môže spájať s ďalším priezviskom do jedného zloženého vlastného mena, napr. *Imrich-Krompašský*. V prípade, že by sme

použili rodné meno osoby a zložené priezvisko, pričom členy tohto zloženého vlastného mena by sme nespojili spojovníkom, ľahko by vznikla predstava, že sa omylom použilo rodné meno dvakrát, napr. *Imrich Imrich Krompašský*. Z hľadiska jazykovej komunikácie je aj v tomto prípade výhodné používať spojovník, teda písať *Imrich-Krompašský* a pod. Hodnotu týchto prípadov ako argumentov v prospech písania spojovníka nechceme pre ich okrajovosť preceňovať, jednako však s nimi treba počítať (ako s argumentom), lebo sa vyskytujú.

Keď hovoríme o písaní zložených priezvisk v spisovnej slovenčine, je užitočné pozrieť sa aj na stav v spisovnej češtine. Podľa Pravidiel českého pravopisu (1974, s. 78–79) medzi jednotlivými členmi podvojných vlastných mien (tu sa používa termín s príd. menom podvojný, nie zložený) píšeme spojovaciu čiarku čiže spojovník, napr.: *Joliot-Curie*, *Rimskij-Korsakov*, *Otýlie Sklenářová-Malá*, *Čapek-Chod*, *Gregor-Tajovský*, *Karel Toman-Bernásek*, *Vladimír Iljič Uljanov-Lenin*, *Mao Ce-Tung*. V pripojenej poznámke na s. 79 Pravidlá hovoria o tom, že básnické mená majúce podobu prídavného mena utvoreného od názvu osady pripojujeme zvyčajne bez spojovacej čiarky, napr.: *Karel Havlíček Borovský*, *Václav Beneš Třebízský*, Pravidlá českého pravopisu žiadajú teda na jednej strane písať priezvisko *Gregor-Tajovský* so spojovníkom, ale iné podobné zložené a či podvojný priezviská, ako *Havlíček Borovský*, *Beneš Třebízský*, bez spojovníka, hoci v jednom aj druhom prípade súčasťou zložených priezvisk sú básnické mená majúce podobu prídavného mena utvoreného od názvu osady, resp. obce (*Tajovský*, *Borovský*, *Třebízský*). Nazdávame sa, že tu ide o zbytočnú komplikáciu. Podľa nášho názoru zbytočnou komplikáciou by bolo aj dôsledné nepísanie spojovníka pri menách typu *Gregor-Tajovský* (*Gregor Tajovský*, *Havlíček Borovský*, *Beneš Třebízský* . . .) a jeho písanie pri zložených vlastných menách iného typu (napr. aj v zložených vlastných menách s básnickými menami, ktoré nepredstavujú prídavné mená utvorené od názvov obcí). Nazdávame sa, že vo všetkých zložených vlastných menách je vhodné používať spojovník. K príkladu *Vladimír Iljič Uljanov-Lenin*, ktorý sa uvádza v Pravidlách českého pravopisu, treba poznamenať, že v spisovnej slovenčine a podľa nášho pozorovania aj v spisovnej češtine sa bežne používa podoba mena *Vladimír Iljič Lenin* (v češtine *Vladimír Iljič Lenin*), v ktorej politické meno *Lenin* nahradilo dedičné priezvisko *Uljanov* (v češtine *Uljanov*). Podoba *Uljanov* sa v heslách alebo výkladoch o živote V. I. Lenina zvyčajne uvádza za menom *Vladimír Iljič Lenin* v zátvorkách, nespája sa s menom *Lenin* do zloženého vlastného mena.

Pomenovania osôb typu *Jozef Gregor-Tajovský* sa niekedy z úsporných dôvodov nepoužívajú v plnej podobe; rodné meno a aj prvé priezvisko zo zloženého priezviska sa skracujú. Aj v týchto prípadoch vládne istá nejed-

notnosť. V časopise Slovensko sa napríklad skratka prvého priezviska spája s druhým priezviskom pomocou spojovníka: *J. C.-Hronský* (8, 1942, s. 13, 110, 152 atď.), *M. R.-Martáková* (8, 1942, s. 20, 26, 184; 9, 1943, s. 9) atď. Iba zriedkavo sa tu spojovník nepíše, napr. *J. C. Hronský* (Slovensko, 9, 1943, s. 12; 10, 1944, s. 95, 106). S písaním spojovníka sa stretávame aj v početných iných prípadoch:

Od *J. G.-Tajovského* ... (Naše divadlo, 16, 1944, č. 6, s. 2) — Riaditeľ Gymnázia *V. P.-Tótha* v Martine ... (Smer, 31. 3. 1981, s. 1) — Reprezentačná predajňa ovocia a zeleniny Poľnohospodár na ulici *M. Sch.-Trnavského* zmenila pracovný režim. (Večerník, 29. 6. 1981, s. 4)

Nazdávame sa, že v takýchto prípadoch je zase potrebné písať spojovník, lebo sa odliší skratka člena zloženého priezviska od skratky druhého rodného mena. Uvedme konkrétny príklad: *J. C. Plihal sa narodil 5. mája 1908 v Hlinsku*. (Hudobný život, 8, 1981, s. 8) Ide o meno *Johann Ceciliánus Plihal* s dvoma rodnými menami *Johann* a *Ceciliánus*, pričom rodné mená sú skrátené na *J. C.* Písanie *J. C.-Hronský* na jednej strane na rozdiel od písania *J. C. Plihal* na druhej strane jednoznačne ukazuje, že v prvom prípade ide o použitie zloženého priezviska a rodného mena, v druhom prípade o použitie dvoch rodných mien a priezviska (nezloženého).

Mená typu *Jozef Gregor-Tajovský* bývajú neraz súčasťou viacslovných vlastných mien, ku ktorým sa používajú iniciálové skratky. V takýchto skratkách sa spojovník nepíše, napr.: *Divadlo Pavla Országha-Hviezdoslava* — *DPOH*, *Divadlo Jozefa Gregora-Tajovského* — *DJGT*. Nepísanie spojovníka by sa tu mohlo využiť ako argument v prospech náhľadu, že sa spojovník nemá písať ani v plnom znení zloženého priezviska: *DPOH* — *Divadlo Pavla Országha Hviezdoslava*, *DJGT* — *Divadlo Jozefa Gregora Tajovského*. Treba však konštatovať, že medzi plným znením a skratkou nebýva vždy z tohto hľadiska zhoda, takže v plnom znení istého pomenovania je spojovník, ale v skratke tohto pomenovania spojovník nie je, napr.: *Ústav marxizmu-leninizmu*, *Večerná univerzita marxizmu-leninizmu*, ale *ÚML*, *VUML*. Teda písanie skratiek *DPOH*, *DJGT* atď. bez spojovníka nemožno využívať ako argument v prospech nepísania spojovníka v zložených priezviskách typu *Gregor-Tajovský*.

Na záver môžeme konštatovať:

1. Platná pravopisná kodifikácia vyžaduje písať zložené priezviská so spojovníkom.

2. V bežnej jazykovej praxi sa zvyčajne tiež uplatňuje písanie takýchto vlastných mien so spojovníkom v zhode s kodifikáciou, ale vyskytuje sa aj písanie bez spojovníka.

3. Rozbor zložených vlastných mien typu *Gregor-Tajovský* ukazuje, že

písanie so spojovníkom je tu oprávnené z teoretického hľadiska (ide o druhú časť pomenovaní osôb v rámci dvojmennej sústavy, ktorá je u nás zažívaná a zväčša sa dnes uplatňuje aj v iných jazykoch) a je výhodné aj z praktického hľadiska (odstraňuje sa možnosť mylného chápania zložených priezvisk).

Literatúra

BLANÁR, V.: Príspevok ku štúdiu slovenských osobných a pomiestnych mien v Maďarsku. Bratislava, Slovenská akadémia vied a umení nákladom Štátneho nakladateľstva 1950. 142 s.

DVONČ, L.: K otázke spojovníka v menách typu *Gregor-Tajovský*. Slovenská reč, 27, 1962, s. 314–315.

DVONČ, L.: K písaniu spojovníka a pomlčky. Slovenská reč, 30, 1965a, s. 232–236.

DVONČ, L.: K pravopisu a významu slov *revolučnodemokratický a revolučno-demokratický*. Slovenská reč, 30, 1965b, s. 250–252.

HORÁK, G.: Slovné spojenia so spojovníkom. Slovenská reč, 22, 1957, s. 20–39.

ORAVEC, J. – LACA, V.: Príručka slovenského pravopisu pre školy. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973. 608 s.

ORLOVSKÝ, J.: Interpunkcia v slovenčine. Slovenská reč, 14, 1948/49, s. 223–253.

ORLOVSKÝ, J.: Slovenská syntax. 1. vyd. Martin, Osveta 1959. 316 s. – 2. vyd. Bratislava, Obzor 1965. 372 s.

Pravidlá českého pravopisu. Sprac. Pravopisná komisia Vedeckej rady Ústavu pro jazyk český CSAV s kolektívom pracovníkov ústavu pod vedením B. Havránka a F. Trávníčka. 6. vyd. Praha, Academia 1974. 500 s.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom. Red. Š. Peciar. 11. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971. 424 s.

ZAUNER, A.: Praktická príručka slovenského pravopisu. 4. vyd. Martin, Osveta 1973. 550 s.

Eugen Pauliny

OZNAČENIE FONOLOGICKÝCH VLASTNOSTÍ SLOVENSKÝCH VOKÁLOV

Od tých čias, ako R. Jakobson (1956) rozpracoval teóriu dištinktívnych vlastností foném a prijal tézu, že dištinktívne vlastnosti sa uplatňujú len v binárnych protikladoch, a zavrhol teda tézu o jestvovaní graduálnych protikladov, vznikli ťažkosti s charakteristikou dištinktívnych vlastností samohlások. Stupeň otvorenosti vokálov (*a – o – u*) sa totiž podával ako školský príklad graduálneho protikladu. R. Jakobson obišiel túto ťažkosť dosť vykonštruovaným a málo vieryhodným výkladom. Ja sám som vo svojich prácach o slovenskej fonológii vychádzal z Jakobsonovej tézy o bi-

nárnosti protikladov pri dištinktívnych príznakoch. Pri dištinktívnych príznakoch vokálov som najprv vychádzal priamo z Jakobsonových názorov (Pauliny, 1961), potom som navrhol iné riešenie (Pauliny, 1968) a napokon som sa priklonil k tretiemu riešeniu. Ponajprv som ho navrhoval ako príspevok do diskusie o tom, či jestvujú aj iné ako binárne protiklady (Pauliny, 1978) a potom som ho uplatnil aj vo svojej knihe (Pauliny, 1979). Ostatné riešenie pokladám pre seba za dost definitívne.

Pokiaľ viem, nevyvolal tento názor nateraz žiaden sústavnejší ohlas. Až r. 1981 vyšla kniha *Úvod do štúdia jazykov*, ktorej autormi sú Š. Ondruš a J. Sabol. V tejto knihe pertrakuje problémy „zvukovej roviny“ J. Sabol. Uvádza tam aj dištinktívne vlastnosti slovenských vokálov, a to čiastočne odlišne ako ja. Pretože aj pri tejto knihe a aj pri mojej knihe ide o vysokoškolské učebnice, bolo by vari užitočné, pokiaľ je to možné, zbližiť v tejto veci stanoviská. Vo svojom krátkom príspevku sa obmedzím v podstate len na fonologické dištinktívne vlastnosti krátkych vokálov.

Na začiatku treba uviesť, že pri vypočítavaní druhov protikladov vychádzal J. Sabol z N. S. Trubeckého. Uznáva teda aj graduálne protiklady (s. 80–81). Ale v samotnom výklade vychádza v podstate z Jakobsonovho chápania o binárnej podstate fonologických dištinktívnych vlastností, jestvovanie graduálnych protikladov nie je teda pre jeho výklad potrebné.

Pri väčšine dištinktívnych protikladov je medzi nami zhoda. Zhoda je pochopiteľne pri vlastnostiach $V - V^\circ$, $C - C^\circ$. Zhoda je v podstate aj pri vlastnostiach $Ext - Ext^\circ$, $Fl - Fl^\circ$. To je označenie, ktoré používam ja. J. Sabol má tu v prvom prípade $D - D^\circ$ a v druhom prípade $Lb - Lb^\circ$.

Prihováral by som sa v prvom prípade za iné označkovanie, nie $D - D^\circ$, hoci aj Jakobsonovo označenie z tohto ponímania vychodí. Lenže R. Jakobson vychádza z predpokladu, že aj konsonanty aj vokály majú tie isté fonologické vlastnosti. Ja z tejto tézy nevychodím, a to výslovne uvádzam, J. Sabol z nej rovnako tak nevychodí, hoci to výslovne neuvádza. Pri značke D (*difúznosť*) ide o také označenie vlastnosti, aké je pri spoluhláskach. Ale pri spoluhláskach je táto vlastnosť odvodená artikulačne a akustickým dojmom z miesta prekážky. Pri vokáloch však vyplýva z miesta rozšíreného, resp. zúženého rezonátora. Teda pri spoluhláske ide o charakteristiku šumu, pri vokáloch ide o charakteristiku tónu. Tento základný rozdiel medzi konsonantmi a vokálmi podrobne a správne preberá aj J. Sabol (s. 81). Hoci vo svojej Slovenskej fonológii (Pauliny, 1979, s. 126) sám uznávam, že je istá obdoba konsonantickej vlastnosti *kompaktnosť* – *difúznosť* s vlastnosťou *rozšírenosť* – *nerozšírenosť* ($Ext - Ext^\circ$), jednako pokladám za potrebné rozlišovať ich terminologicky, pretože ide o iný charakter týchto vlastností pri vokáloch a iný pri konsonantoch.

Pri vlastnosti $Fl - Fl^\circ$ (u mňa) a $Lb - Lb^\circ$ (u J. Sabola) sa nazdávam,

že by bolo treba zachovať tradičné označenie *Fl* — *Fl°*, ktoré zaviedol pred 25 rokmi R. Jakobson a ktoré je bežné vo svetovej literatúre.

Vlastnosť *úzkosť* — *neúzkosť* (u mňa s označením *Na* — *Na°*) J. Sabol odo mňa prevzal (s označením *Nr* — *Nr°*).

Vlastnosť *otvorenosť* — *neotvorenosť* (*Op* — *Op°*) J. Sabol neprijíma. Táto vlastnosť je však podložená artikulačne i akustickým dojomom. Namiesto toho má vlastnosť *koncentrovanosť* — *nekoncentrovanosť* (*Cc* — *Cc°*). Zdá sa mi, že vlastnosť, ktorú udávam, je výraznejšia. U mňa ide o protiklad *a, ä* — *o, e, u, i*, u J. Sabola ide o protiklad *a, ä, o, u, — e, i*.

Napokon by som pokladal za potrebné, aby sa tie isté vlastnosti označovali tými istými značkami, t. j. aby si každý autor nevymýšľal nové označovanie. Týka sa to nielen vlastností, ktoré som uviedol, teda novo-označených vlastností (*Lb, Nr*), ale aj vlastností konsonantov, napr. *S* namiesto *Sib* (*sibilantnosť*), *O* (*okluzívnosť*) namiesto *Cn°* (*neprerušovanosť*) a pod. Žiada sa teda zachovávanie zaužívaných termínov.

Záver: Pokladal by som za účelné dosiahnuť pri učebniciach podľa možnosti jednotu v tom, v čom sa dosiahnuť dá.

Literatúra

JAKOBSON, R. — HALLE, M.: *Fundamentals of Language*. S-Gravenhage, Mouton 1956.

ONDRUŠ, Š. — SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 320 s.

PAULINY, E.: *Fonológia spisovnej slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1961. 112 s.; 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 124 s.

PAULINY, E.: *Diferenciaľnyje priznaki glasnych slovackogo jazyka*. Voprosy jazykoznaniya, 1978, č. 1, s. 76–80.

PAULINY, E.: *Slovenská fonológia*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 212 s.

II. slovenská dialektologická konferencia

V dňoch 30. 9.–3. 10. 1981 sa konala v učebno-rekreačnom zariadení Univerzity P. J. Šafárika na Zemplínskej šírave II. *slovenská dialektologická konferencia*. Zorganizovali ju Filozofická fakulta UPJŠ v Prešove spolu s Jazykovedným ústavom L. Štúra SAV v Bratislave a zúčastnili sa na nej dialektológovia z Bulharska, Juhoslávie, Poľska a Československa. Konferenciu otvoril prof. M. Štec, dekan Filozofickej fakulty UPJŠ v Prešove. Odznalo na nej 21 referátov týkajúcich sa nárečovej lexikológie, lexikografie a otázok koncepcie celonárodného nárečového slovníka.

V prvej časti konferencie (venovanej nárečovej lexikológii) vystúpila najprv J. Hlavsová (Praha) s referátom *Niektoré zvláštnosti ľudovej terminológie v sústave slovnej zásoby*. Charakterizovala vlastnosti ľudovej terminológie a zdôraznila význam podrobného triedenia jej centrálnej časti pre nárečový slovník. Referát J. Valisku (Prešov) sa týkal niektorých osobitostí vývinu slovnej zásoby nemeckých nárečí na Slovensku. Autor načrtnol jazykovú situáciu z hľadiska vzájomného vplyvu dvoch jazykových systémov. S. Utěšený (Praha) predniesol referát *Onomaziologické a semaziologické hľadisko pri spracovaní ľudovej frazeológie*. Zaoberal sa najmä prehľadom doterajších spôsobov spracovania nárečovej frazeológie s prihliadnutím na vzťahy českej a slovenskej frazeológie.

A. Belchnerowska (Poľsko) informovala o výsledkoch výskumov objasňujúcich integráciu obyvateľov stredného Pomoria v Poľsku.

Z paralely medzi územnými a sociálnymi nárečiami vychádzal J. Hubáček (Ostrava) v príspevku *K problematike slovnej zásoby slangov*. Autor charakterizoval slovnú zásobu slangov v porovnaní s tradičnými nárečiami. Na záver uvažoval o lexikografickom zaradení starých pracovných názvov, ktoré vznikli na báze nárečí.

V referáte *K otázke lexiky prechodných nárečí a lexikálnych presahov* poukázala J. Kriššáková (Prešov) na zmeny v štruktúre lexikálnych jednotiek v procese interferencie a na ich význam z hľadiska celkového obrazu slovenských nárečí v nárečovom slovníku. O vzájomnom vplyve slovenských a ukrajinských nárečí sa hovorilo v príspevku *Odras ukrajinsko-slovenských vzťahov v lexike ukrajinských nárečí na východnom Slovensku* od autorov Z. Hanudelovej a M. Šteca (Prešov). V závere prvej časti konferencie informoval J. Valiska o hlavných myšlienkach referátov neprítomných autorov E. Schäftleina (NDR) – o ľudových prvkoch v písomných pamiatkach na Spiši a K. Spangerberga (NDR) – o funkcii a charaktere durínskych nárečí.

Druhú časť konferencie venovanú otázkam nárečovej lexikológie otvorila referátom *Vplyv geografického činiteľa na definíciu významu slova v atlase a v nárečovom slovníku* B. Falińska (Poľsko). E. Jakuš-Dąbrowska (Poľsko) informovala o najnovších nárečových slovníkoch z oblasti Pomoria.

Otázkam slovníkového spracovania slovotvorných variantov nárečových slov venoval pozornosť F. Buffa (Bratislava), a to v referáte *Svojskosti nárečovej derivácie a Slovník slovenských nárečí*. Konštatoval, že nárečová derivácia je podkladom pre lexikálnu distribúciu slovotvorného typu na základe jeho nerovnakej významovej štruktúry. Dôležitú otázku úplnej a neúplnej homonymie a polysémie lexém rozoberal J. Nižnanský (Bratislava). Rozborom tejto problematiky podporil opodstatnenie viacvýznamovosti hesiel. J. Oravec (Nitra) sa zamýšľal nad väzbou slovesa ako indikátora jeho významu (sémantická valenčnosť slovesa). Pri spracovaní slovies nárečovej lexiky zdôraznil potrebu brať do úvahy slovesné vzťahy a intenciu slovesného deja.

Na programe tretej časti konferencie bola analýza problémov súvisiacich s koncepciou pripravovaného Slovníka slovenských nárečí. Teoreticko-metodologické východiská a lexikografickú prax autorského kolektívu tu predstavoval *Ukážkový zväzok Slovníka slovenských nárečí* (Bratislava 1980; ďalej UZ SSN). Túto časť rokovania otvoril I. Ripka (Bratislava), ktorý v referáte *Ciele a možnosti celonárodného nárečového slovníka* analyzoval najmä otázky hniezdovania a odkazovania a problém spracovania variantov heslovej lexémy. Zdôvodnil odlišné spôsoby spracovania hesiel v UZ SSN vyplývajúce z rôznorodosti materiálu a z viacerých možností jeho interpretácie. V závere zdôraznil nevyhnutnosť formulovať reálne požiadavky na vypracovanie SSN.

J. Reichan (Poľsko) nadviazal na predchádzajúci referát podrobnou analýzou niekoľkých hesiel z UZ SSN na základe cenných skúseností poľského kolektívu zo spracúvania nárečového materiálu pre celonárodný Słownik gwar polskich. D. Čobanská-Vakarelská (Bulharsko) sa referátom *Poznámky o koncepcii Slovníka slovenských nárečí* podelila o skúsenosti získané pri uplatňovaní metódy vecnej intencionálnej definície významu slov siahajúcej až k encyklopedickým objasneniam. Prameňová základňa SSN bola témou príspevku K. Palkoviča (Bratislava). Autor sa zaoberal možnosťami získavania materiálu pre celonárodný nárečový slovník a navrhol rozšíriť a prehĺbiť prameňovú základňu kartotéky aj v priebehu koncipovania SSN. S touto témou súvisel aj referát L. Bartka (Prešov) *Staršie dialektologické práce ako prameň SSN*. Autor sa dotkol otázky časového ohraničenia včleneného materiálu a spomedzi viacerých starších prác pripomenul význam diela L. Pastrnka a Š. Mišika pre pripravovaný slovník. A. Habovštiak (Bratislava) načrtnol základné možnosti využívania viacslovných pomenovní na dokumentáciu významov v SSN a hovoril o spracúvaní frazeologického materiálu pre nárečový slovník. A. Ferencíková (Bratislava) na základe podrobnej analýzy vybraných príkladov charakterizovala spôsob spracovania gramatických slov v nárečovom slovníku z hľadiska ich sémantickej štruktúry, územného rozsahu a inventára. Š. Lipták (Bratislava) hovoril o problémoch súvisiacich s adaptáciou slov cudzieho pôvodu v slovenských nárečiach.

K referátom zo všetkých troch tematických celkov bola živá diskusia, v ktorej si účastníci konferencie bližšie osvetľovali otázky z teórie, metodológie a praxe výskumu, problémy analýzy a triedenia nárečovej vrstvy národného jazyka.

Záverečný príhovor predniesla zástupkyňa vedenia Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV K. Buzássyová. Ocenila bohatý program konferencie a jej prínos pre ďalšiu prácu na hlavnej súčasnej úlohe slovenskej dialektológie – na vypracovaní Slovníka slovenských nárečí. Ide o rozsiahly projekt, ktorý vzniká v rozvíjajúcej sa spolupráci slovenských vedeckých a pedagogických pracovísk

pri súčasnom využití medzinárodných kontaktov s vedeckými kolektívami ostatných socialistických krajín. Slovník slovenských nárečí sa spolu s výkladovým slovníkom spisovného jazyka a so slovníkom z predpisovného obdobia jazyka stane dobrým východiskom pre ďalšie lexikologické a lexikografické výskumy slovenského jazyka.

J. Gavorová

HROZIENČIK, J.: Turčianski olejkári a šafraníci. Bratislava, Tatran 1981. 176 + 68 s.

Autor sleduje turčianskych olejkárov a šafraníkov od ich vzniku až po doznievanie, vymieranie a zánik. Je to komplexný obraz, v ktorom nechýba historické zhodnotenie turčianskeho olejkárstva a šafraníctva. Knihu dopĺňajú bohaté obrazové prílohy i ukážky z domáceho a zahraničného folklóru a z literatúry k danej tematike. Autor uverejňuje aj piesne, ktoré získal I. I. Sreznevskij od turčianskych olejkárov v Charkove a ktoré vydal ako študijný materiál pre študentov slovanskej filológie roku 1832. Piesne sa uverejňujú v pôvodnej Sreznevského transkripcii i v slovenskom origináli.

Pri úvahách o pôvode turčianskeho olejkárstva prichádza autor k záveru, že jeho začiatky nesúvisia s činnosťou jezuitov v Turci, ale že jezuiti nadviazali na tradíciu ľudového liečiteľstva. (Istú nesúhru v údajoch nachádzame na stranách 15 a 16, kde sa najprv hovorí, že jezuiti prišli do Turca roku 1586, a hneď ďalej čítame, že v Kláštore pod Znievom mali školu už od roku 1561.) Stotožňuje sa s názorom J. Petrikoviča, že olejkárstvo v Turci je omnoho staršie ako príchod jezuitov. Potvrdzujú to dokumenty a ďalšia literatúra. Už z 15. storočia sú záznamy o zahraničných cestách turčianskych mastičkárov, ktorí boli predchodcami olejkárov z 18. storočia.

Domáca výroba liekov, ich podomový predaj i primitívna ľudová terapia, to bolo vedľajšie zamestnanie spojené so sezónnym odchodom roľníkov za zárobkom, keď ich neúrodná pôda nemohla uživiť, ani poskytnúť príjmy na splácanie dávok a daňových bremien. Koncom 18. storočia nastáva postupná premena turčianskeho olejkárstva na šafraníctvo, keď olejkári priberajú do svojho obchodného inventára aj šafrán, manufaktúrne a galantérske výrobky. Autor zisťuje, že „na Ukrajinu, do Ruska a do Poľska chodia turčianski olejkári zhruba tridsať rokov (1780–1814). Ale aj za ten čas sa tak vryli do vedomia spoločnosti týchto krajín, že sa s nimi stretávame v miestnom folklóre, v tradícii a v historiografii“ (s. 59).

Veľa pozornosti venuje autor aj druhom liečiv, olejov i spôsobu ich výroby. Všíma si aj problematiku pestovania šafránu na európskom kontinente. Podrobne hovorí aj o cestách, o trasách turčianskych olejkárov a šafraníkov, ktorí najprv chodili ako podomoví obchodníci nielen po monarchii, ale aj po iných západných európskych krajinách (Francúzsko, Holandsko, Anglicko, Švajčiarsko). Neskôr sa obrátili na východ, predovšetkým do Ruska, ale aj na Balkán, do Turecka, ba jednotlivito aj ďalej na východ. Koncom 19. a začiatkom 20. storočia chodí po európskej i ázijskej časti Ruska masa turčianskych podomových obchodníkov. Utvárajú si postupne obchodné spoločnosti a kartely, budujú veľké obchodné domy, tzv. slavianskije magaziny vo Varšave (patrila vtedy do Ruska), Moskve, Petrohrade, Smolensku, Odese, Vilne, Berdičeve, v Bodajbo v Zabaj-

kalsku a inde. „Pred prvou svetovou vojnou skoro v každom väčšom meste veľkého Ruska od Varšavy až po brehy Čierneho mora, čínske hranice a brehy Tichého oceánu bol aspoň jeden obchod pod názvom slavianskij magazin, ktorého majiteľom bol turčiansky Slovák“ (s. 90). „Najvýznamnejší bol Obchodný dom bratov Országhovcov vo Varšave, založený roku 1879“ (s. 123).

Slovenských podomových obchodníkov nazývali v Rusku *Vengercami* (pozri s. 56, 78, 79, 85, 86, 91, 109, 114–115, 116, 123, 126, 158, 160), zriedka *Vengrami* (s. 156), v Poľsku *Węgrami* (s. 36, 153–154); niekde nazývali turčianskeho olejkára či šafraníka aj *Semwęgier* – podľa používania tvaru slovesa byť *som* (autor ho nazýva zvratným zámenom) v tvaroch minulého času (napr. *videl som*; s. 35). Takéto označovanie Slovákov (ale aj iných obyvateľov Uhorska) podľa štátnej príslušnosti poznáme aj zo staršieho obdobia. Pravda, turčianski Slováci sa často bránili takémuto označovaniu (videli v tom stotožňovanie s Maďarmi), ľahko nadväzovali priateľské kontakty v slovanskom prostredí (pozri s. 56, 109, 115, 126, 153–154, 156, 158).

M. Federowski publikoval z bieloruského jazykového územia text, ktorý uvádza pod názvom *Węgier (Slowak)*. Medziiným sa tam hovorí (uvádzame presne podľa edície M. Federowského, i s označením prízvuku): „... *Dam ja sëm mùžyku, žeb tego na drodze nië robił!*“ (hovorí olejkár sám pre seba). *Dahnàŭ, da-j pytaje*: – „*Mùžyk, pryznàjsie, to twòja sem ròbota?*“ – „*Nie, panòczku!*“ – „*Pryznàjsie, to sem dòstanieš cztŭrdzieści gràjcaruw...*“ – „*To alë, ja panòczku...*“ *Wèngryn dawàj jehò bić, lupić, da-j prykàzŭwaje*: – „*Ty sëm mùžyk! ty sëm lajdak!...*“ atď. (FEDEROWSKI, M.: *Lud białoruski na Rusi litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1894. Tom III. Kraków, Nakładem Akademii umiejętności 1903, s. 221*). Ako vidieť aj z ukážky, slovo *sem* sa uplatňuje ako charakterizačný prvok reči slovenského olejkára (jeho reč sa charakterizuje aj inými osobitosťami, najmä odlišným prízvukom), pričom tu nefunguje ako tvar pomocného slovesa byť (čakali by sme v takom prípade podobu *som*). Možno predpokladať, že ide tu svojím pôvodom o zámeno *sem*.

Na svojich cestách si olejkári a šafraníci osvojili aj viacero jazykov, ktorými sa mohli voľne dorozumievať. Tak autor spomína, že bývalý šafraník Pavol Buocik z Koštian vedel po rusky, litovsky, poľsky a ukrajinsky (s. 109), Stanislav Ondrašovič z Mošovca po rusky, poľsky, nemecky a rumunsky (s. 113) atď. Tu možno dodať, že aj v starších písomnostiach sa nájdu záznamy o jazykových znalostiach turčianskych olejkárov. Tak napr. v obežníku, ktorý r. 1786 z Banskej Bystrice posielal slúžny Daniel Urbany po dedinách svojho obvodu, sa píše, že hľadaný *Joseph Mrlina, olejkar z Turčanskej stolice osady Walcsa...*, *ma 27 roku...*, *rozumegicy slowensky, polsky, mosskowicky...* (Štátny okresný archív B. Bystrica, fond Mestečko Poniky, i. č. 11).

O výhodnosti a prosperite podnikania v Rusku hovorí autor na strane 96: „V živote roľníkeho obyvateľstva Turčianskej stolice tešilo sa Rusko veľkej priazni ako krajina neobmedzených možností. Hoci v období veľkej hospodárskej krízy aj z Turca niekoľko jednotlivcov emigruje za prácou na západ, do Ameriky, Francúzska, Belgicka, predsa väčšina dáva prednosť Rusku. Bývalý blatnícky šafraník presvedčivo vyhlásil: „Čo máme z Ameriky? Žobrákov, a z Ruska celú dedinu! Do Ameriky chodievali ľudia zomierať, do Ruska bohatnúť!“ Priateľstvo roľníkeho ľudu k Rusku vyplývalo teda aj z týchto ekonomicko-finančných základov. V Turci bola široko populárna ruština a ruské knihy. Niektoré

rusizmy sa donedávna držali v turčianskom nárečí. Tu má svoj základ slovenské ľudové rusofilstvo, o ktoré sa mohli opierať slavianofilskí martinskí národovci. V Rusku zarobené peniaze pomohli turčianskym roľníkom materiálne sa zmôcť, vkladať kapitál do ďalšieho podnikania a nemalou mierou prispieť finančne aj pri zakladaní Matice slovenskej, gymnázií v Martine a Kláštore pod Znievom i kníhtlačiarkeho účastinárskeho spolku.

Jednu časť svojej práce venuje autor tajnému jazyku turčianskych šafraníkov (s. 100–107). Obsahoval slová cudzieho pôvodu i domáce nárečové výrazy so zmeneným významom (*buky* „peniaze“, *bača* „cisár“, *miknúť* „dať“, *odvaliť* „odísť“). Napríklad súvetie *Keď privalíme na plot, budú od nás kývať škriboše* znamená „Keď prideme na hranicu, budú od nás pýtať pasy“. Alebo *Stisol som od dechloša dereša, a kým som mu nedomikol kluku, nemikol mi ho* znamená „Kúpil som od cigána koňa, a kým som mu nedal fajku, nedal mi ho“. Veľa slov v tomto tajnom jazyku je maďarského pôvodu (dobré sa hodili na utajenie významu v slovanskom prostredí) – *uram*, *nemjó*, *kerek*, *segiň*, *miňďaruvať*, prípona *-áloš* (*laktáloš*, *licáloš*, *nechtáloš* atď.), málo nemeckého (*hauzír*, *putrik*, „maslo“), niektoré sú latinského pôvodu (o slove *trakta* správne hovorí autor na s. 84, že je prevzaté z ruštiny, na str. 105 ho spomína medzi latinizmami). Šafraníci mali aj tajné znaky na označenie ceny tovarov.

Z textu knihy neklamne vidieť, že práca J. Hrozienčika *Turčianski olej-kári a šafraníci* je výsledkom dlhoročného výskumu. Dôkladne a všestranne osvetľuje danú problematiku, je napísaná sviežo, nerozvláčne. Je to pútavé čítanie, populárno-vedecký žáner v dobrom zmysle a na takej úrovni, že kniha nestráca nič ani z vedeckej a dokumentárnej hodnoty. V znamenitej edícii *Korene* vydavateľstva Tatran vyšla zas jedna dobrá kniha.

J. Doruľa

ŽUKOV, V. P.: Škol'nyj frazeologičeskij slovar' russkogo jazyka. Moskva, Prosveščeniye 1980. 447 s.

Popri rozsiahlom teoretickom štúdiu frazeológie sa v Sovietskom zväze úspešne rozvíja aj praktická stránka – zostavovanie rôznych frazeologických slovníkov. Najnovším slovníkom v tejto oblasti je *Školský frazeologický slovník ruského jazyka* (ďalej ŠFS), ktorého autorom je známy sovietsky frazeológ V. P. Žukov, teoretik aj lexikograf, spoluautor *Frazeologického slovníka ruského jazyka* (Moskva, Russkij jazyk 1978, 543 s.; ďalej – FSRJ). Považujeme za užitočné informovať o tomto slovníku z dvoch dôvodov. Po prvé preto, že ide o problematiku, ktorá nie je u nás ešte dostatočne rozpracovaná, a po druhé preto, že slovník prináša niektoré nové riešenia a postupy pri lexikografickom spracúvaní frazeológie, ktoré majú význam pre prax, ale aj pre teóriu.

ŠFS bol zostavovaný so zreteľom na potreby sovietskej školy. Toto si treba uvedomiť, ak by sme chceli uvažovať aj o možnostiach jeho využitia v našich podmienkach. V. P. Žukov vybral do slovníka vyše 1800 frazeologických jednotiek, frazém (ďalej – FJ). Kritériom výberu FJ do slovníka bola autorovi predovšetkým ich frekvencovanosť a používanosť v súčasnej spisovnej ruštine a tiež v dielach klasikov 19. a 20. storočia. Preto nájdeme v slovníku aj niektoré zastarané FJ, ktoré už vypadli z aktívneho používania, ale sú dôležité pre poro-

zumenie pri čítaní starších diel. V. P. Žukov uvádza, že do slovníka boli zaradené popri frekventovaných aj málo používané FJ. Tu autor vychádzal pravdepodobne len z vlastného hodnotenia, keďže v súčasnosti ešte nie je spracovaná otázka frekventovanosti FJ. Pochopiteľne, frekventovanosť nie je jediným a najspoľahlivejším kritériom výberu. Preto možno považovať za klad, že autor zaradil do slovníka aj málo frekventované FJ a zachytil tak mnohorakosť ruskej frazeológie vo väčšej šírke. Zostáva však problémom, ktoré z málo používaných jednotiek patria do slovníka, keď počet všetkých zaradených frazém je menší ako 2000. Tento problém sa autor usiluje riešiť niektorými pomocnými kritériami. Uplatňuje najmä kritérium životnosti frazémy, ktorá je určovaná jej sémantickou šírkou a trvácnosťou v jazyku. Na základe toho člení FJ na aktívny fond, ktorý by si mali žiaci osvojiť a na pasívny fond. Za kritérium pre vyčleňovanie aktívneho frazeologického fondu berie autor najmä synonymické vzťahy, ktoré sú vlastné práve najpoužívanejším FJ. Škoda však, že v slovníkovej časti V. P. Žukov nijako neoznačuje FJ, ktoré by podľa neho mali patriť do aktívnej slovnej zásoby a ktoré do pasívnej.

Novým spôsobom pristupuje autor k spracovaniu slovníkového hesla. Keďže ide o školský slovník, ktorý má poskytnúť dostatočne presné informácie pre aktívne osvojenie si FJ, neobmedzuje sa autor len na výklad, prípadne štylistickú charakteristiku, ale veľký dôraz kladie na gramatickú charakteristiku FJ a ilustračný materiál. Pozorne spracúva základnú, resp. východiskovú formu FJ, jej paradigmatické a syntagmatické vlastnosti. Pri gramatickej charakteristike FJ berie V. P. Žukov do úvahy ich slovnodruhovú platnosť, syntaktickú funkciu a väzbu s kontextom. Vieme, že napríklad slovesné FJ, tak ako aj slovesá majú kategóriu vidu. Väčšina slovesných FJ sa používa vo forme dokonavého aj nedokonavého vidu, no existuje skupina tzv. len dokonavých, resp. len nedokonavých FJ, napr.: *vodit' za nos kogo* (nedok.), *machnuť rukoj na kogo, na čto* (dok.), *ubit' bobra* (dok.). Takéto FJ autor síce osobitne neoznačuje, ale neprítomnosť vidového páru pri slovesnom komponente signalizuje spomínanú skutočnosť.

Otázka hraníc FJ, dôležitá z teoretického aj praktického hľadiska, súvisí o. i. aj s tzv. typickým, resp. záväzným kontextom, pričom tu ide o slová pred aj za frazémou. (Práve tu môžeme zaregistrovať určité rozdiely v chápaní hraníc FJ v porovnaní s FSRJ. Je to napr. pri FJ *[dovodit'] do belogo kalenija*; *[dochodit'] do belogo kalenija*; *[deržať] v čornom tele* a i.) Zložitá je otázka záväzného kontextu najmä pri adverbiálnych FJ, pretože ide často o veľmi tesnú väzbu, a pri ustálených prirovnaniach. Pri FJ s obmedzenou kompatibilitou sa v slovníku uvádzajú potenciálne možné slová, spravidla patriace do rovnakej skupiny. Sú prípady, keď je spájateľnosť FJ obmedzená len na jedno slovo. Na charakterizovanie syntaktickej funkcie FJ používa V. P. Žukov tieto klasifikátory: *bezličnoje skazujemoje, glagoľnoje skazujemoje, dopolnenije, obstojaťel'stvo, opredelenije* atď.

Vo veľkej miere sa v slovníku využívajú štylistické a expresívno-emocionálne hodnotenia. Práve tu možno zbadáť výrazné rozdiely oproti hodnoteniu frazém vo FSRJ. Nie je to len v počte hodnotiacich poznámok, ale najmä v rozdielnom hodnotení tých istých FJ. Týka sa to predovšetkým hodnotení *prostorečnoje* a *razgovornoje*, čo je odrazom neujasnenosti a nejednotnosti pri rozlišovaní týchto dvoch štylistických kvalifikátorov a tiež nedostatočným spracovaním štylistických otázok vo frazeológii.

Viaceré zmeny alebo úpravy, resp. odchýlky oproti FSRJ nájdeme vo výklade

významu FJ. Spravidla ide o synonymný spôsob výkladu, často však aj o určité spresnenie, doplnenie alebo rozšírenie, resp. zúženie významu. Tu sa obmedzíme len na toto konštatovanie, hoci je zrejmé, že pozorovanie výkladov v oboch slovníkoch by si zaslúžilo osobitnú pozornosť. Výklad FJ v slovníku má spravidla opisnú formu, pričom autor vychádza z rešpektovania slovnodruhovej platnosti FJ. Frazémy predikatívneho typu, vytvorené podľa vetného modelu, sú vysvetľované spravidla slovesno-menným výrazom, napr.: *glaza na lob lezut u kogo = kto-libo ispytyvajet neisterpimuju boľ*.

Autor zaznamenáva v slovníku aj sémantické vzťahy, ktoré existujú medzi frazémami. Je to najmä dôkladné spracovanie synonymických, polysémických a čiastočne aj antonymických vzťahov medzi FJ. Najväčšia pozornosť sa aj pri lexikografickom spracúvaní frazeológie venovala zatiaľ synonymii (napr. v súvislosti s Akademickým frazeologickým slovníkom hovorí A. M. Babkin v článku *Frazeologija i lexikografija*, uverejnenom v zborníku *Problemy frazeologii*. Moskva–Leningrad 1964, s. 22, 32, len o synonymických vzťahoch medzi FJ), zatiaľ čo lingvistické kritériá rozlišovania polysémických a homonymných FJ sú nejasné. Táto skutočnosť sa prejavila už vo FSRJ a takisto aj v recenzovanom slovníku V. P. Žukova. Napr. FSRJ uvádza spojenie *biť čelom* ako polysémickú jednotku so štyrmi významami, zatiaľ čo Žukov vyčleňuje tri významy a štvrtý význam spracúva v samostatnom hesle. Alebo na inom mieste FSRJ rozčleňuje spojenie *zakryvať glaza* na tri homonymá, zatiaľ čo Žukov uvádza túto FJ len raz, a to s jedným významom. Z tohto hľadiska sú rozdielne spracované aj spojenia *pušky ne prošibioš (ne probioš)*, *iz puški ne prošibioš*, *vsio rovno*, *vodoj ne rozolioš*, *zelionaja ulica*, *kuram na smeč* a i. Ak by sme napríklad vzali do úvahy, že totožné výrazy majúce inú slovnodruhovou platnosť sú homonymné, tak by FJ tak sebe nemala tri významy, ako uvádza V. P. Žukov, ale prvé dva by tvorili polysémickú jednotku homonymnú k spojeniu, ktoré autor uvádza ako tretí význam. Tu môžeme len konštatovať, že otázka vzájomného vzťahu polysémie a homonymie frazeologizmov ešte čaká na dôkladný materiállový výskum a teoretické spracovanie. Sporná sa v niektorých prípadoch javí aj otázka samotnej polysémie FJ. Autor v slovníku niekedy neuvádza všetky významy FJ, resp. vykladá ju ako monosémickú jednotku, napr. pri FJ: *na nogach*, *brať svojo*, *vzdochnuť svobodno*, *alfa i omega*, *boleť dušo*, *brať na pušku*, *igrať roľ*, *idti prachom*, *ni kola ni dvora*, *kak na ladoni*, *boľnoje mesto*, *melko plavať*, *ni boľše ni meňše*, *perelivať iz pustogo v porožneje* a i. Je to zjednodušenie významovej štruktúry FJ a nemá miesto ani v školskom slovníku. Je pritom zaujímavé, že V. P. Žukov spracúva niektoré frazémy ako polysémické, aj keď napr. vo FSRJ sú spracované ako monosémické jednotky, resp. jednotky s menším počtom významov, napr.: *videť naskvoz'*, *vo ves' rost*, *kapľa v more*, *noľ vnimanija*, *rukoj podať*.

Zaujímavé a poučné je obohatenie štruktúry hesla niektorých FJ o historicko-etymologické údaje o pôvode FJ. V rámci týchto údajov sa objasňujú aj niektoré lexikálne a gramatické archaizmy v štruktúre FJ; uvádzajú sa tu tiež príslovia, ktoré boli základom pre vznik FJ. Je však diskutabilné, či možno uvádzať v školskom frazeologickom slovníku jednoznačné informácie o pôvode FJ, keď v teórii existujú často dva výklady alebo aj niekoľko výkladov. Tak je to napr. pri frazémach *ni kola ni dvora*, *gol kak sokol*, *biť bakluši*, *kak na malaňjinu svaďbu*, hoci pri niektorých FJ autor rešpektuje túto skutočnosť a výklad neuvádza. Na druhej strane autor neuvádza údaje o pôvode FJ, hoci existujú ich výklady

(Krátky etymologický slovník ruskej frazeológie, ktorý vychádzal na pokračovanie v časopise Russkij jazyk v škole, 1979, 1980, uvádza okolo 1000 frazeologizmov), napr.: *sjesť grīb, toloč vodu v stupe, očertia golovu, posle doždika v četverg, zabiť osinovyj kol, živ' kurilka* atď. Okrem uvedených problémov hrozí v danom prípade nebezpečenstvo, že sa žiaci naučia nekriticky prijímať takéto výklady a zjednodušene chápať zložitú problematiku.

Pri lexikografickom spracúvaní frazeológie je závažným problémom spôsob umiestnenia FJ v slovníku. Hoci táto otázka nie je doposiaľ vyriešená (a ako ukazuje prax, treba ju riešiť pri každom druhu slovníka znovu a osobitne), musela byť v predchádzajúcej lexikografickej praxi určitým spôsobom realizovaná. Od pokusov o tematické hniezdovanie (predovšetkým pri paremiologických útvaroch) cez hľadanie dominanty, resp. kľúčového slova, prvého plnovýznamového komponentu, ďalej pomocou priložených registrov, resp. abecedných indexov všetkých komponentov uvádzaných frazém, od kombinovania abecedného zoradenia a hniezdovania až po práce a náročné zaznamenávanie (a niekedy aj vysvetľovanie) pod každým plnovýznamovým komponentom boli vyskúšané najrozličnejšie spôsoby. Tu by sme chceli poukázať na postup, ktorý autor uplatnil v recenzovanom slovníku. Pri umiestňovaní FJ V. P. Žukov zachováva prísne abecedný poriadok podľa prvého komponentu, bez ohľadu na to, či sa FJ začína plnovýznamovým alebo pomocným slovom, resp. spojkou, predložkou alebo časticou. Takýto čisto formálny princíp zoradenia FJ považuje napr. A. V. Kunin za nevedecký, za princíp, ktorý sa nemôže použiť pri zostavovaní frazeologického slovníka. Argumentuje tým, že prvý komponent FJ často nebýva jej sémantickým centrom; takýto spôsob je podľa neho odtrhnutý od frazeologického systému jazyka – neberie do úvahy stálosť a variantnosť FJ – a neprítomnosť hniezdovacích slov podstatne znižuje poznávaciu hodnotu slovníka (A. V. Kunin, *Anglo-russkij frazeologičeskij slovar'*. 2. izd. Moskva, 1965, s. 8). V. P. Žukov dokázal svojim riešením neopodstatnenosť kategorického odmietania formálneho spôsobu usporiadania FJ. Autor berie do úvahy okrem iného ten fakt, že niektoré FJ pripúšťajú vzájomné premiestňovanie komponentov, iné naopak majú pevne ustálené poradie komponentov. Na základe tejto skutočnosti umiestňuje autor FJ v slovníku toľkokrát, koľkokrát pripúšťa jazyková norma zmenu prvého komponentu, pričom FJ spracúva pod gramaticky určujúcim komponentom. Ako sa ukázalo, je to efektívny a úsporný postup, ktorý má svoje opodstatnenie práve pri jednojazyčných slovníkoch výkladového typu. Autor nezabúda ani na tú skutočnosť, že prvý komponent môže byť fakultatívny, resp. môže mať rôzne lexikálne varianty. Tu dodržiava zásadu, podľa ktorej je FJ s fakultatívnym komponentom rozpracovaná pri plnej forme a na mieste skrátenej formy je odkaz na príslušné heslo. Pri variovateľnom prvom komponente sa uvádza FJ pod každým z týchto slov, avšak spracovaná je len pri najpoužívanejšom variante.

Treba ešte oceniť fakt, že V. P. Žukov zaradil do slovníka pomerne obsiahly úvod, presahujúci svojím spracovaním rámec bežného návodu na používanie slovníka. Záujemcovia sa tak môžu pomerne prístupnou formou (až na náročnejšiu časť o gramatickej charakteristike frazém) dozvedieť bližšie o základoch frazeológie svojho jazyka.

P. Durčo

Zborník Jazyk – prostriedok zblížovania národov

V Bratislave sa každé tri roky koná celoštátna konferencia pedagógov-filológov pôsobiacich na vysokých a stredných školách i v osvetových zariadeniach. Podujatie pripravuje Mestský dom kultúry a osvetu v Bratislave. Konferencia pod názvom Komenského trienále sa tentoraz uskutočnila už po piaty raz, a to v dňoch 11.–12. novembra 1980. Zúčastnilo sa na nej 190 pedagógov z celej ČSSR, z ktorých vyše 40 vystupovalo aktívne – ako referenti a diskutéri. Ako v minulosti, tak aj teraz sa pripravil zborník z vybraných príspevkov. Vydal ho usporiadateľ v reprezentačnej úprave. Obsahuje 37 textov a má 184 strán.

Úvodný článok *Od dorozumievania k porozumeniu* je od vedeckého redaktora tohto zborníka a predsedu Komenského trienále '80 prof. J. Mistríka. Autor poukazuje na závažnosť mimojazykových prvkov fungujúcich pri dorozumívaní a podčiarkuje, že dorozumívanie môže byť len natoľko presné, nakoľko sú expedientovi a percipientovi známe mimojazykové skutočnosti, ktoré sú nepriamou súčasťou textu. Filológ v pedagogickom procese musí brať osobitný zreteľ aj na tieto faktory. V článku *K problematike jazykovej dichotómie* hovorí J. Chloupek o modelovom a nemodelovom vyjadrovaní v súčasnosti. Zdôrazňuje, že nemodelové vyjadrovanie je takmer vždy nespisovné a bolo i je príznačné rovnako pre češtinu ako aj pre slovenčinu. Odporúča, aby sa aj pedagógovia zamýšľali nad tým, do akej miery odporúčať vyjadrovací model, stereotypnosť textu, automatizáciu vo vyjadrovaní a do akej miery tolerovať narúšanie žánrových modelov, ktorých čím ďalej, tým viac pribúda. M. Těšitelová sa venuje kvantitatívnym metódam v jazykovom vyučovaní a na konkrétnych prípadoch upozorňuje na ekonómiu pedagogického procesu pri uplatňovaní štatistických metód. Osobitne hovorí o vyučovaní slovnej zásoby a gramatiky. Text I. D. Morozovovej *Ciele vyučovania ako základná metodická kategória* bol tiež prednesený ako jeden zo základných referátov. Autorka striktné rozlišuje cieľ vzdelávania, cieľ predmetu, cieľ lekcie a cieľ úlohy a hovorí, že sa cieľ na každom stupni plánovania i práce musí formulovať a aj realizovať ako jedna zo základných zložiek pedagogického procesu. J. Sabol vo svojom texte rozlišuje poznávací a komunikatívny aspekt jazykovej funkcie. Dialektika poznávacieho a komunikatívneho aspektu, ako hovorí, sa zrkadlí v „dvojjednosti“ týchto funkcií – musia v priestoroch jazyka existovať vždy súbežne. J. Mátej v texte venovanom J. A. Komenskému uverejnil názory Komenského na vyučovanie jazykov.

V recenzovanom zborníku sa všetky príspevky uverejňujú v abecednom poradí podľa autorov, ale na konferencii odznali v troch sekciách: v sekcii teórie a metodiky vyučovania, v sekcii venovanej jazyku v rečovej situácii a pri tlmočení a v sekcii venovanej systematike a teórii jazykov.

V sekcii teórie a metodiky vyučovania sa venovali J. Škultéty a J. Bartoš analýze učebníc cudzích jazykov; metódam, formám a praktickému vyučovaniu E. Doktorová, Č. Liškař a L. Soldátová; vyučovaniu rozhlasom L. Kubiš; cudzím slovám a termínom Š. Horváth a M. Svitková. V ďalších menších príspevkoch sa venuje pozornosť vyučovaniu slovenčiny ako cudzieho jazyka.

V zborníku je niekoľko pozoruhodných príspevkov, ktoré odznali v sekcii venovanej jazyku v rečovej situácii a pri tlmočení. Ide najmä o príspevky J.

Mlacka a A. Košťála z oblasti frazeológie a Š. Švagrovského z oblasti transkripcie z latinky do cyriliky. O prax z prípravy študentov na cudzojazyčnú komunikáciu sa opiera vo svojom texte B. Očenáš. Medzi najpozoruhodnejšie príspevky patrí text M. Varchalu venovaný pragmatickým analýzám v súčasnej ruštine, ako aj text B. Hochela, v ktorom autor uvažuje o preklade a štúdiu prekladateľstva. Na textovú syntax je zameraný príspevok R. Blazseka.

V sekcii systematiky a teórie jazykov E. Beranová hovorila o motivácii slova v ruskom odbornom texte, L. Mikuška o číslach a formalizovaných znakoch v ruštine, J. Klíma o kondenzácii v angličtine, R. Mokrá o asociácii pri rozvíjaní slovnej zásoby a E. Ondrčková o slovesách v nemeckom odbornom texte.

V zborníku sa výsledky teoretického skúmania aplikujú na teóriu vyučovania. Niektoré príspevky sú prínosom do všeobecnej jazykovej teórie, ale takmer všetky obracajú pozornosť aj na vyučovací proces, na modernizáciu jazykového vyučovania na všetkých stupňoch škôl. Škoda, že zborník je nepredajný, že vyšiel iba v náklade 500 exemplárov. Zostavený je prehľadne, príspevky sú napísané zrozumiteľne a prístupným štýlom. Autori sa zväčša opierajú o bohatú odbornú našu i zahraničnú literatúru. Heslo jubilejného, piateho ročníka Komenského trienále *Jazyk – prostriedok zblížovania národov* sa ako základný motív vinie všetkými príspevkami, a tak sa veľmi výrečne naznačujú metódy a prostriedky na jeho plnenie.

D. Augustinská

O štylistickej hodnote slovies poručiť a odkázať. — O výrazoch *poručiť* a *odkázať* sa v 8. ročníku Slovenskej reči z r. 1940 poznamenáva toto: „Správne sa povie: otec *poručil* synovi majetok (to jest zanechal mu ho po svojej smrti, aby ho mal ďalej), a nie *odkázal*. *Odkázať*, *odkazovať* môže len živý, ale aj to len nejakú novinu, zvesť (rozkaz, pranie a pod.); mŕtvy pred smrťou spíše, alebo dá napísať testament, ktorý sa otvára len po smrti a v tomto teda už mŕtvy môže len *poručiť* (mŕtvy *poruči*, *poručuje*; voľakto *poruči* voľakomu po svojej smrti). Pri činnosti slovesa *odkázať* sa uplatňuje aj zvuková stránka (akustická), aby sa dozvedela iná osoba od druhej prostredníctvom tretej voľačo dôležitejšieho, dôvernejšieho; v slovese *poručiť* už zvuková stránka celkom odpadá a do popredia vystupuje predstava úradu, úradného, právneho výkonu sprostredkovania poslednej vôle zomretého...“ (s. 62).

Uviedli sme túto staršiu (nepodpísanú) poznámku takmer v úplnosti najmä preto, že vystihuje všeobecné stanovisko našich príručiek a slovníkov k daným výrazom, stanovisko, ktorého sa pridŕžiavajú dodnes. Napr. aj v Zaunerovej Praktickej príručke slovenského pravopisu (Martin, Osveta) možno nájsť (i v najnovšom 4. vydaní z r. 1973) upozornenie na nekorektnosť spojenia **odkázať niekomu majetok* a na potrebu jeho zámeny spojením *poručiť niekomu majetok* (s. 314).

Charakteristický v tejto veci je aj postoj, ktorý zaujíma Slovník slovenského jazyka. Pri výklade lexémy *odkázať* vyčleňuje síce význam „zanechať, poručiť ako dedičstvo“, ale jej použitie v tomto význame hodnotí ako knižné (2. zv., s. 486). Naproti tomu výraz *poručiť* vo význame „zanechať dedičstvo“ sa uvádza bez indexu ako štylisticky neutrálne (3. zv., s. 303).

K výkladu o nevhodnosti výrazu *odkázať* vo význame „zanechať (majetok), resp. darovať testamentom“ sa prihlasujú aj ďalšie lexikografické príručky, aj keď častejšie iba implicitne. Napríklad autori Malého synonymického slovníka M. Pisárčiková a Š. Michalus (2. vyd. 1978, s. 194) ako synonymum k výrazu *zanechať* uvádzajú iba výraz *poručiť* a rovnako aj Česko-slovenský slovník (2. vyd. Bratislava, Academia 1981, s. 291) za slovenský ekvivalent k českému výrazu *odkázať* v danom význame považuje *zanechať* a *poručiť*, pričom *odkázať* sa tu pre slovenčinu pripúšťa len ako právnický termín. V exemplifikačnej časti hesla sa to dokladá príkladom *všetcko odkázal synovi = všetko zanechal synovi*.

Novší materiál z kartotéky Jazykovedného ústavu LŠ SAV i z našej vlastnej excerpce však nedáva za pravdu takémuto hodnoteniu, lebo sa ukazuje, že dnes už v danom význame jasne prevažuje výraz *odkázať* a že — naopak — práve sloveso *poručiť* ustupuje stále viac na okraj slovnej zásoby spisovnej slovenčiny a nadobúda čoraz viac archaizujúci nádych. Po roku 1960 ho totiž nachádzame iba u jediného autora — P. Jaroša, hoci spomínaná kartotéka zároveň ukazuje, že v minulosti sa tu častejšie používal výraz *poručiť* (čím hlbšie do minulosti, tým je jeho prevaha zreteľnejšia). Ide tu teda o zrejmy pohyb týchto dvoch slovies v slovnej zásobe spisovnej slovenčiny.

Aspoň niekoľko príkladov: *Urobil testament a poručil polovicu svojho*

majetku svojej dcéruške. (Jégé) — Povrávalo sa o ňom, že mu jeho zámožný strýko poručil v testamente iba svoje sklené oko. (Jaroš) — Podpisal iba jedinú zmluvu, v ktorej vyhlásil, že odkazuje po smrti svoje telo istej poľskej univerzite. (tlač) — Celý ho (majetok) odkáže Danielovi. (Sloboda) — Oznamuje, že napísal závet, v ktorom odkazuje knihovňu a umelecké diela mestu Papanec. (tlač) — Mój strýko bol veľký turista a plán mi odkázal v záveti. (tlač)

Sloveso *poručiť* pritom zastaráva nielen vo význame, o ktorý nám tu ide, ale, a to azda ešte viditeľnejšie, aj v ostatných svojich významoch, ako ich vyčleňuje Slovník slovenského jazyka (3. zv., s. 303), kde sa aj hodnotia ako zastarané: 2. zveriť, dať do pozornosti, ochrany, opatery niekoho: *Ona má sa vydať za Jakuboviča, ktorému poručil ju otec.* (Timrava); 3. nariadiť prikázať, rozkazať: *Prepusťím ti Floriánu, ak mi vykonáš, čo ti poručím.* (Dobšinský), podobne ako aj frazeologický obrat *poručiť sa do vôle božej* vo význame „rezignovať“.

Stylistická odlišnosť výrazov *odkázať* a *poručiť* je teda mimo všetku pochybnosť, z nich však na chronologickej osi — na rozdiel od spomínaných príručiek — ako príznakový hodnotíme výraz *poručiť*. S tým, pravda, súvisí aj okolnosť, že sloveso *odkázať* nepokladáme za výraz, ktorého použitie je namieste iba v odbornom právnickom texte.

S. Ondrejovič

Lexikon — lexikón. — Slovník slovenského jazyka II (1960, s. 38) uvádza slovo *lexikon*¹ s významom „slovník väčšieho rozsahu, obyč. náučný“, napr. konverzačný, praktický, príručný, umelecký, štatistický, spoločenský. Pri tomto slove sa zaznamenáva aj odvodené prídavné meno *lexikonový*. Okrem toho Slovník slovenského jazyka uvádza aj slovo *lexikon*² ako lingvistický termín s významom „slovná zásoba jazyka, slovník, lexika“. Homonymné slovo *lexikon*² sa označuje ako trochu zastarané. K nemu sa už nijaký derivát neuvádza.

V bežnej jazykovej praxi sa tieto slová, či už ide o slovo *lexikon*¹ alebo o slovo *lexikon*² píše s dlhým ó. Napríklad na stránkach piatkového vydania bansko-bystrického denníka *Smer* (*Smer na koniec týždňa*) vychádza pravidelná rubrika *Lexikón spoločenského styku*.

Už r. 1959 A. Keder v článku *Silon, silonový, nylon, nylonový, či silón, silónový, nylón, nylónový* (Slovenská reč, 24, 1959, s. 253) upozornil, že analogicky podľa slov typu *balón, balkón, citrón, melón, paplón, pavilón, neón* a pod. (v ktorých sa už dávnejšie vžila podoba s dlhým ó, resp. so zakončením -ón) sa uplatňuje dĺžka aj pri pomenovaniach umelých vlákien alebo priadze z nich, napr. *silón, dederón* a pod.; takéto pomenovania sa nezaraďujú ku knižnému typu pomenovaní gréckeho pôvodu *asyndeton, polysyndeton, epiteton, oxymoron* atď. V súčasnej spisovnej slovenčine stúpa počet slov s dlhým ó, fonéma ó je v súčasnej spisovnej slovenčine neobyčajne produktívna. Táto vývinová tendencia vedie k tomu, že fonéma ó sa novšie zaraďuje do systému dlhých vokálov v spisovnej slovenčine (bližšie o tom L. Dvonč, K otázke dlhých samohlások v spisovnej slovenčine, Jazykovedný časopis, 19, 1968, s. 102–115).

Uvedený vývinový proces sa odráža aj v prípade slov *lexikon*¹, *lexikon*². Nazdáva sa preto, že namiesto pravopisnej podoby *lexikon* (s krátkym o), ktorá sa uvádza v Slovníku slovenského jazyka, ako aj v Slovníku cudzích slov od M. Ivanovej-Šalingovej a Z. Maníkovej (Bratislava 1979), mala by sa v spisovnej slovenčine kodifikovať podoba *lexikón* s koncovým -ón.

L. Dvonč

SLOVENSKÁ REČ, časopis pre výskum slovenského jazyka. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied. Ročník 47. 1982, č. 2. Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Technická redaktorka J. Macherová. Vychádza šesť ráz za rok. Ročné predplatné Kčs 48.—, jednotlivé číslo Kčs 8.—. Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma PNS — ÚED Bratislava, ale aj každá pošta a doručovateľ. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, Gottwaldovo nám. 6, 817 59 Bratislava.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia. Distributed in West Germany and West Berlin by KUBON UND SAGNER, D-8000 München 34, Postfach 68, Bundesrepublik Deutschland. For all other countries, distribution rights are held by JOHN BENJAMINS, N. V., Periodical Trade, Amsteldijk 44, 1007 HA, Amsterdam, Holland.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1982.
Kčs 8,—.